

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

УДК 94(477.43/44)«1920/1930»

*Володимир РУБАН**

«Бийте у дзвони...»: настрої та поведінка селянства Поділля наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. у документах ДПУ УСРР

Мета – на підставі документів органів державної безпеки дослідити настрої та поведінку селян Поділля під час проведення суцільної колективізації.

Методологія та методи. Використовуючи антропологічний підхід, автор вивчає типологію поведінки селян в екстремальних умовах масового насилля, що здійснювалося сільськими активістами та працівниками місцевого партійно-радянського апарату. У дослідженні були використанні проблемно-хронологічний, історико-типологічний, конкретно-пошуковий історико-генетичний методи.

* *Рубан Володимир В'ячеславович* – аспірант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного інституту ім. Михайла Коцюбинського.

Висновки. Автор типологізує настрої і поведінку селян Поділля за формами їхнього прояву. Під час проведення суцільної колективізації та розкуркулення подільські селяни вдавалися до різних стратегій – від пасивного споглядання за подіями, що відбувалися навколо, до радикальних форм протесту – озброєного повстання. Найчастіше селяни виказували апатію та байдужість, пасивно ставилися до виробничого процесу та до особистих повсякденних практик. На підставі аналізу архівних документів автор виділяє такі протестні форми поведінки, доступні для селянства: вихід із колгоспів; зневажливе ставлення до представників сільської і районної адміністрації; скарги до партійно-радянських органів, редакцій республіканських, окружних, обласних газет; виготовлення інформаційних та агітаційних листівок. Крім того, переважна більшість селян співчувала долі розкуркулених та виселених односельців і вимагала їх повернення додому. Серед селян поширеними були чутки про зовнішньополітичну кризу СРСР та можливості повалення через це комуністичного режиму.

Радикальні форми селянських протестів, у відповідності до їхньої мети та перебігу, поділяються на два типи. *Перший* – виступи, що мали на меті ліквідацію колгоспу і завершувався після розбору усупільненого майна. *Другий* – передбачали зміну принаймні сільської адміністрації, а гасла учасників повстання свідчили про перспективи зміни/повалення комуністичного режиму. Автор розглядає ці терористичні акти як свідому протестну форму і водночас – помсту за дії, що порушували або нівелювали традиційні селянські цінності.

Ключові слова: селяни, Поділля, настрої, ДПУ, повстання.

У підґрунті реформування сучасного українського суспільства знаходяться відносини між владою і громадськістю. Протягом двох останніх десятиліть громадяни України поступово позбувалися рудиментів комуністичного минулого, намагаючись впливати на владні інституції для корекції політичних і соціально-економічних реформ.

Відчувши силу масових суспільних настроїв, українські політики почали змагатися за широку популярність, оскільки остання забезпечувала перебування на владному Олімпі. Однак, відштовхнувшись від ідеологічного «прокрустового ложа» Компартії, українські громадяни потрапили у не менш небезпечні хвилі популізму, що виголошували політики, маніпулюючи симпатіями виборців.

Натомість успішність реформ вагомим чином залежить від уміння державного керівництва реалізовувати стратегічну мету

при швидкій і ефективній адаптації до постійно змінюваних масових настроїв населення. Вправність державного лідера залежить від використання потенціалу позитивних настроїв для реалізації намічених реформ і максимального згладжування негативу від непопулярних, але необхідних управлінських рішень.

У цьому контексті зростає актуальність дослідження настроїв і поведінки населення у конкретних історичних періодах. Участь населення України в управлінні державою має глибокі корені ще з Київської Русі, козацької держави XVII ст. Панування Російської імперії на теренах України не змогло викоренити традиційного прагнення до самоуправління.

Проголосивши незалежність у 1918 р., Українська Народна Республіка в умовах російсько-української війни розпочала розбудову демократичної держави. Однією із її засад стали впровадження традиційного прагнення до самоуправління громад. Урядові політичні кризи, війна, постійна змінюваність влади змусили українських селян згуртовуватися і через селянське самоуправління самостійно вирішувати повсякденні проблеми власного життя із позицій доцільності, прагматизму і здорового глузду. Саме ліквідація засад традиційної демократії українського народу стала одним із завдань російського більшовизму.

Тому дослідження державного терору радянського періоду є одним із головних напрямів вивчення історії XX ст. Учені довели, що сталінські практики державного управління вагомо змінили суспільну свідомість громадян, позбавили традиційних зародків демократії, перетворивши їх у формальні інститути, підконтрольні партійним органам. Впровадження диктатури комуністичних партійних органів, розбудова системи політичного нагляду за населенням (за участі радянських, громадських, правоохоронних органів і спецслужби) були підґрунтям створення нової спільноти – «радянська людина»¹.

¹ Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 447 с.; Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр–субцентр влади (1917–1938). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 376 с.; Кульчицький С. Сталінський «сокрушительный удар» 1932–1933. – К.: Темпора, 2013. – 316 с.; Подкур Р.Ю. Селянські повстання початку

Більшовицьке політичне керівництво вважало, що населення повинно беззаперечно підтримувати ініціативи Кремля, проявляти політичну благонадійність, ініціювати лише окремі корекції економічного курсу, що збігалися із загальнодержавними інтересами.

Вплив комуністичної ідеології зумовив формування радянськими суспільствознавцями «чорно-білої» картини взаємовідносин «влада–населення». Тих, хто критикував політичний, соціально-економічний курс Кремля, одразу називали «ворогом народу», «антирадянщиком», інших – хто навіть формально підтримував ініціативи Комуністичної партії – «радянською людиною», «захисником народних інтересів». У такій світоглядній картині втрачалось все різноманіття настроїв та поведінки населення, робилися хибні висновки щодо історичного минулого. Останнє, в свою чергу, впливало на подальші управлінські рішення політичного керівництва країни.

Виявлення всього спектру настроїв та поведінки населення у конкретному історичному періоді, причин їх виникнення, творчого їх осмислення, врахування наслідків подій минулого у проведенні сучасного реформування політичних і соціально-економічних відносин української держави позбавить від загрози чергового руйнівного для незалежності соціального вибуху.

Вибір автором проблеми дослідження зумовлювався також розбудовою у незалежній Україні громадянського суспільства, що передбачає врахування інтересів громадянина, пошук компромісу між інтересами держави та конкретної особи. Людина у громадянському суспільстві є головною цінністю, центром суспільного життя і державного устрою. Зворотній зв'язок, реакція соціальних, професійних, етнічних та інших груп населення, суспільства загалом на вироблення і впровадження політико-економічних реформ, врахування думки громадськості, можливість корекції ініціатив очільників держави становить один із чинників його розбудови.

Реалізація у сучасній Україні демократичних і гуманістичних принципів, європейських цінностей співжиття – поки що єдиний спосіб здійснити очікування кожного громадянина і суспільства загалом. Також це вагомий запобіжник щодо повернення тоталітарного устрою, практики державного терору як засобу управління. Врахування і засвоєння негативного досвіду радянського минулого повинно стати одним із факторів при ухваленні управлінських рішень для політичних лідерів сучасної України.

Визнання злочинів, вчинених комуністичним режимом протягом всього радянського періоду, уже стало чинником у формуванні громадянської позиції нового покоління незалежної України, позбавлення генетичного страху перед владою у пересічного громадянина. Підтвердженням цього є події, що відбулися під час «Революції гідності». Громадяни України висловили протест проти спроби реставрації тоталітарного режиму, маніпуляцій суспільною свідомістю.

Сучасна українська історіографія лише почала накопичувати праці з історичної антропології. Мотивації поведінки людей, їх реакція на конкретні події у різних історичних періодах – «спокійних» й «екстремальних» – лише зараз стали об'єктом історичних досліджень. Окремі спроби комплексного дослідження настроїв і поведінки населення в умовах суцільної колективізації та Голодомору 1932–1933 рр. виявили деякі загальні тенденції як діяльності місцевої влади, так і українського селянства. Однак вплив регіональних політичних, соціально-економічних, етнонаціональних, культурних особливостей на настрої і поведінку селянства у досліджуваній період не був предметом історичного дослідження.

Упродовж 1990-х – початку 2000-х рр. вчені опублікували певну кількість праць, у яких містилися окремі сюжети про настрої та поведінку населення, що були ілюстрацією історичних подій. Але О. Удод акцентував увагу наукової громадськості на окремих методологічних підходах історико-психологічних досліджень².

² Удод О. Про психоаналітичний підхід до історії // Бористен. – 2000. – № 3. – С. 12–13.

Хоча деякі вчені відносили проблему вивчення соціально-психологічних проблем до категорії нерозроблених тем³, однак, дослідник історії українського селянства С. Дровозюк у 2004 р. зробив певні історіографічні узагальнення щодо вивчення настроїв та поведінки селянства та окреслив деякі завдання майбутніх досліджень⁴. Зокрема, він наголосив на намаганні більшовицьких очільників через агітаційно-пропагандистський апарат маніпулювати громадською думкою. Такий підхід зумовив активне використання комуністичними спецслужбами нагромаджених знань про реальні настрої населення у політичних технологіях та репресивних заходах. Водночас, він наголосував на необхідності відтворити динаміку настроїв селянства, їх антикомуністичний і антибільшовицький характер, з'ясувати емоційний стан окремих груп селянства, трансформацію настроїв селян очільниками Компартії у конкретні політичні рішення, вивчити структури та динаміку соціально-політичних настроїв в умовах Голодомору 1932–1933 рр.

С. Дровозюк наголошував на важливості з'ясування сукупності чинників, що породжували певні настрої, виявлення механізму їх формування та поширення. При цьому слід врахувати, що настрої з точки зору їх стабільності, тривалості, емоційної сили, охоплення певних територій становили мінливу картину. Для реконструкції динаміки суспільно-політичних настроїв українського селянства у просторово-часовому та емоційному вимірі необхідно скласти їх докладний реєстр за усіма видами джерел. Дослідник наполягав на істотному розширенні джерельної бази і удосконаленні методики аналізу джерел, зокрема, використанні кількісних методів дослідження документів, що містять інформацію про настрої⁵.

³ *Єфіменко Г.Г.* Радянська модернізація 1920–1930-х рр. (До постановки проблеми у світлі аналізу досліджень сучасних російських істориків) / *Український історичний журнал*. – 2002. – № 5. – С. 3–24.

⁴ *Дровозюк С.І.* Соціально-політичні настрої українського селянства у 20–30 рр. XX ст.: історіографічний аспект // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідом. зб. наук. пр.* – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 12. – С. 70–83.

⁵ Там само. – С. 78–79.

Настрої селянства стали предметом вивчення у відомого дослідника селянства Г. Капустян. Вона однією із перших звернула увагу наукової громадськості на інформаційний потенціал матеріалів органів держбезпеки щодо аналізу перебігу подій в українському селі протягом 1920-х – початку 1930-х рр. Автор докладно простежила зміну динаміки селянських настроїв в умовах нової економічної політики, зокрема окремі сподівання селян на зміну репресивного компоненту та перехід до прагматичної економічної політики⁶.

Важливим напрямом історико-психологічних досліджень стало вивчення настроїв та поведінки селянства в екстремальні періоди радянської історії – суцільної колективізації та Голодомору. Так, Н. Бем проаналізувала ставлення селян до колективізації та ліквідації «куркульства як класу» у 1930–1931 рр. і виявила численні факти спроб захисту селянами «куркульських господарств». Іноді навіть комсомольці, що із активністю бралися за реалізацію настанов про «побудову світлого майбутнього», відмовлялися брати участь у насильницьких акціях проти односельців⁷.

Дослідниця Н. Романець, досліджуючи проблему взаємовідносин селянства та органів радянської влади, означила не тільки типи реакції селян на репресивні акції більшовицького режиму, а й типове реагування радянських органів, активістів та керівництва новостворених колгоспів на негативні настрої селян:

«[...] всякий колгоспник, хто вимагає виправлення помилок – злісний агітатор, і відповіддю на його вимоги є лава підсудних»⁸.

⁶ Капустян Г.Т. Влада в суспільно-політичних настроях українського селянства 1920-х років // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – Вип. 14. – С. 237–251.

⁷ Бем Н. Ставлення українського селянства до ліквідації куркульства як класу та суцільної колективізації сільського господарства (1930–1931 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідом. зб. наук. пр. – К., 2003. – Вип. 9.– С. 227–243; *Її ж.* Віддзеркалення аграрної політики сталінського керівництва в настроях українського селянства (1932–1933 рр.) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2004. – Вип. 8. – С. 490–507.

⁸ Романець Н. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925–1939). – Кривий Ріг: Вид-во Р. А. Козлов, 2014. – 456 с.

Наступним напрямом досліджень екстремі наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. став опір селянства в умовах колективізації та Голодомору. Якщо історіографія радянської доби інтерпретувала виступи селян як «окремі прояви контрреволюційної боротьби», то після опрацювання нових розсекречених архівних фондів вітчизняні дослідники констатували їх масовий характер. Спочатку опір був ілюстрацією негативного ставлення селян до «соціально-економічних експериментів» компартійних очільників⁹. Згодом вчені не лише визначили динаміку селянських виступів під час першої хвилі колективізації в Україні, а й оприлюднили значну кількість документів із типами селянських настроїв. Зокрема, Л. Віола опублікувала працю, де селянський опір розглядався крізь соціокультурну призму. Дослідниця зробила висновок, що прояви опору кардинально змінили традиційні уявлення про «сталінську диктатуру» і її можливості контролювати, втручатися у радянське суспільство. Однак, на її думку, існує небезпека міфологізації опору¹⁰.

В. Васильєв, вивчаючи селянський опір колективізації, означив деякі форми поведінки селян: антиколгоспна агітація, вбивство та побиття представників сільського партійно-радянського керівництва та активу, що кваліфікувалося чекістами як «терористичний акт», підпали, поширення рукописних листівок та написання анонімок, соціальна «мімікрія» тощо. Він зробив висновок, що саме широкий селянський опір, негативні настрої стали одним із головних факторів масштабних політичних репресій¹¹.

Деякі дослідники вивчали окремі форми опору, зокрема збройний виступ. Так, Р. Подкур простежив динаміку збройного опору радянській владі в УСРР у 1920-ті – початку 1930-х рр. Він зробив висновок, що збройні виступи початку 1930-х рр.

⁹ Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). – К., 2000. – 208 с. та ін.

¹⁰ Віола Лінн. Народний опір в сталінські 1930-ті рр.: монолог адвоката дявола // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 31. – С. 103–139.

¹¹ Васильєв В. Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.) // Там само. – С. 140–150.

стали реакцією на економічну політику більшовицьких керівників та масове насилля представників місцевого партійно-радянського апарату. Автор акцентував, що такі виступи слід трактувати не як «політичний бандитизм», а «антирадянські», «антибільшовицькі» виступи¹².

Вінницький дослідник В. Петренко вивчав технологію грабунку більшовицьким режимом українського селянства на прикладі Поділля протягом 1920–1930-х рр. Він переконливо довів: саме спротив українського селянства 1920-х рр. став однією із основних причин масових репресивних заходів та «упокорення голодом» бунтівного українського селянства. Вище партійно-радянське керівництво свідомо проводило конфіскаційні заходи в українському селі. Для цього були залучені «нові хлібозаготівлі»: зустрічні плани, «чорні дошки», децентралізовані хлібозаготівлі, відбирання трудоднів за заборгованість тощо. Вперше він провів комплексне дослідження вилучення коштів із селянських господарств через фінансово-податкову систему¹³.

Таким чином, сучасна історіографія акцентувала увагу на динаміці настроїв населення загалом і окремих соціальних груп або у загальносоюзному, або у республіканському масштабі зокрема протягом 1920-х – 1930-х рр. Однак, у дослідженнях не враховувалася регіональна специфіка, їх динаміка, не визначалася типологія.

Зростання дослідницької цікавості до динаміки настроїв та особливостей поведінки населення стимулювало активний архівний пошук. Протягом нетривалого періоду було виявлено чимало архівних документів, що зумовили нові наукові інтерпретації.

Джерела з історії 1920-х – 1930-х рр. із даної проблеми стали доступні для вчених лише в останні десятиліття. Тому ми на-

¹² Подкур Р. Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920-ті – початку 1930-х рр. (за матеріалами ВУЧК–ГПУ) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 31. – С. 90–103.

¹³ Петренко В.І. Більшовицька влада та українське село у 20–30 рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). – Вінниця, 2008. – 320 с.

магалися використати максимальну кількість джерел, скористатися досвідом попередників, виявити нові документи в архівосховищах України.

Зважаючи на регіональну специфіку, базовими для дослідження стали документальні фонди державного архіву Вінницької і Хмельницької областей Також використовувалися архівно-кримінальні справи із фонду припинених справ Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Залучення до наукового обігу документів комуністичних спецслужб зруйнувало стійкі міфологеми радянської історіографії, дозволило з'ясувати механізм реалізації політико-економічних реформ досліджуваного періоду, виявити способи тотального контролю за українським суспільством та маніпулювання.

Поряд із зняттям «грифу секретності» вчені намагалися провести джерелознавчий аналіз цього документального корпусу. Р. Подкур і В. Ченцов¹⁴ та інші вчені намагалися виробити алгоритм дослідницької роботи з цим видом матеріалів, провести їхню внутрішню та зовнішню критику.

Утім, незважаючи на дискусії, документи органів держбезпеки почали активно публікуватися в документальних збірниках. На думку О. Бажана, саме місцеві апарати державної безпеки систематизували матеріали за окремими адміністративними одиницями та населеними пунктами¹⁵.

Аналіз виявленого дослідниками документального комплексу органів державної безпеки у державних архівах Вінницької та Хмельницької областей, Центральному державному архіві громадських об'єднань України щодо селянства Поділля засвідчив використання наступних категорій матеріалів:

- періодичні інформаційні, інформаційно-аналітичні й тематичні доповідні записки, звіти, інформаційні спецповідомлення;

¹⁴ Подкур Р.Ю., Ченцов В.В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. – Тернополь: Збруч, 2010. – 372 с.

¹⁵ Бажан О. Документи радянських спецслужб як джерело у вивченні історії міст і сіл України 1920–1940-х років // Краєзнавство. – 2009. – № 3/4. – С. 85–87.

- архівно-кримінальні справи;
- агентурні матеріали.

Значним інформативним потенціалом володіють інформаційно-аналітичні документи. Дослідники користувалися зібраними чекістами матеріалами здебільшого для підтвердження чи спростування своїх гіпотез. Р. Подкур та В. Ченцов виявлені інформаційно-аналітичні доповідні записки класифікували:

а) за призначенням:

- по відомчій лінії (ВУНК–ДПУ–НКВС УСРР–УРСР, ВНК–ОДПУ–НКВС СРСР);
- по партійній лінії (районним, окружним, обласним комітетам КП(б)У та ЦК КП(б)У);
- по радянській лінії (районним, окружним, обласним виконавчим комітетам, РНК республіки);

б) за часовим проміжком, що охоплювали інформаційно-аналітичні матеріали:

- добові (щоденні), тижневі, десятиденні, двотижневі, місячні, тримісячні, піврічні та річні інформації (звіти). Ці матеріали вирізнялися повнотою інформації, ступенем узагальнення та оперативністю подачі факту.

Г. Капустян наполягала на високому ступені достовірності фактів, що містилися в інформаційно-аналітичних та тематичних записках. Таку позицію дослідниця мотивувала адресатом (споживачем) цієї інформації – вищим і місцевим партійним та радянським керівництвом республіки й СРСР. Вона цілком підтримала тезу російського фахівця з історії селянства В. Данилова, який заявив:

«Функціональне призначення (інформаційних зведень органів держбезпеки. – *Авт.*) – повідомляти про все, що сталося, не сторонніх осіб, а саме вище керівництво країни. Це мало вирішальне значення при формуванні інформаційних зведень ВНК–ОДПУ–НКВС. Перед нами дійсно унікальне джерело, що вирізнялося високою достовірністю зібраної інформації про події, котрі мали політичне значення й були погано відображені в інших джерелах, що збереглися»¹⁶.

¹⁶ Капустян Г. Інформаційні матеріали ВЧК–ГПУ як історичне джерело з вивчення суспільно-політичного життя українського села 20-х рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2001. – № 2. – С. 465–476.

Така оцінка має підстави, особливо щодо так званого «економічного блоку» в інформаційних зведеннях періоду 1920-х рр., що збереглися у фондах районних, окружних комітетів КП(б)У. Зокрема, у Державному архіві Вінницької області дослідники виявили чимало щотижневих та місячних зведень, підготовлених співробітниками обліково-інформаційного відділення окружних органів ДПУ УСРР. У цих документах подано детальну економічну інформацію про роботу державної промисловості (відсотки виконання плану, виробничі й технічні проблеми, конфлікти між адміністрацією та робітниками, аварії тощо), приватних підприємств (кон'юнктура, постачання сировини, ринки збуту продукції), діяльність державних органів (ефективність управлінських рішень, міжособистісні конфлікти, що заважали роботі, хабарництво, використання службового становища), збір податків (їх відсоток та структура), поточна робота міліції, прокуратури.

Чекісти пильно відстежували тенденції «вільного ринку» та кооперативного руху. Це було цілком закономірно, зважаючи на впровадження нової економічної політики. Співробітників органів держбезпеки цікавив рух сировини, курс золотих червінців тощо. Первинний аналіз кооперативного руху надавав місцевому радянському керівництву можливість реагувати на негативні тенденції, зокрема, затоварювання чи, навпаки, відсутність необхідних для повсякденного життя селянина товарів (гас, сіль, сірники, ситець та ін.). Чекісти акцентували увагу на конфліктах між «вільним ринком» та кооперативними організаціями, що перебували під державним контролем і часто програвали «приватнику» в реакції на потреби ринку.

У «сільськогосподарському розділі» детально вказувалася структура посівних площ конкретної адміністративно-територіальної одиниці, урожайність та вплив на неї кліматичних умов (град, зливи, посухи, малосніжні зими, сильні морози тощо), страхування врожаю, діяльність сільських громадських організацій (комбідів, комітетів незаможників і взаємодопомоги). Обов'язково відстежувалася динаміка створення та діяльність колективних господарств (сільськогосподарських комун, ТСОЗів, колгоспів), їх економічна ефективність та фінансова спромож-

ність, допомога державних органів. В умовах неврожаю чекісти цікавилися надходженням державної допомоги голодуючим районам, ефективністю її використання, реакцією селян тощо. Особливу увагу співробітники місцевих органів державної безпеки приділяли «політичному стану міста та села». Основним критерієм оцінки було ставлення соціальних та окремих професійних груп населення (учителі, агрономи, інженери, науковці) до політико-господарських кампаній; стан соціального розшарування на селі та ескалація «класової боротьби» між «бідняками» та «куркулями».

Чекісти давали повну політико-економічну характеристику не лише районам, а й селам. Наприкінці 1920-х рр. загальні щотижневі та місячні інформації втратили свою актуальність. На думку дослідників, вище політичне керівництво СРСР уже повністю контролювало всі сторони політичного, економічного, культурного та повсякденного життя радянської України. Відтак інформаційна діяльність органів держбезпеки спрямовувалася на виявлення «осередків опору» сталінській політиці¹⁷.

Водночас секретарі місцевих партійних комітетів отримували тематичні інформаційно-аналітичні доповідні записки про масові повстанські настрої населення області. Начальник Вінницького обласного відділу ДПУ УСРР В. Лєвоцький детально описав секретареві Вінницького обкому КП(б)У М. Алексєєву картину масового спротиву подільських селян «соціалістичній перебудові села»¹⁸.

Аналізуючи архівно-кримінальні справи досліджуваного періоду, можна також визначити типи поведінки селян, сільського керівництва й активістів під час проведення політико-господарських кампаній, у кризових ситуаціях, як-от: розкуркулення, суцільна колективізація, накладання експертного податку, голод, закриття та руйнування сільської церкви тощо.

¹⁷ Подкур Р. Параметри опису адміністративно-територіальної одиниці у документах органів державної безпеки в 1920-х – на початку 1930-х рр. // Регіональна історія України: зб. наук. пр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип. 6. – С. 183–198.

¹⁸ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 8, арк. 10.

Окремі аспекти повсякденної діяльності селян Поділля можна простежити за оперативними матеріалами органів ДПУ УСРР. Лівову частку інформації, уміщеної в інформаційно-аналітичних доповідних записках, було добуто за допомогою агентурної мережі. Численні цитування висловлювань селян щодо ставлення до колективізації, індустріалізації, податкової системи, робітників, найбільш вірогідно, було взято з агентурних повідомлень.

У фондах Вінницького та Могилів-Подільського окружкомів КП(б)У, Вінницького обкому КП(б)У збереглися окремі інформаційні повідомлення начальників місцевих відділів ДПУ-НКВС УСРР із зашифрованими агентурними джерелами. Так, у спецзведенні заступника начальника УНКВС по Вінницькій області Я. Пана секретареві Вінницького міськкому КП(б)У Левінзону від 16 січня 1935 р. йшлося про реагування населення на організації та роботу торговельної мережі з продажу хліба. Зокрема, секретний співробітник «Михайлов» повідомляв:

«Кухар ресторану “Громхарч” Пурлінський Йосип продовжував себе проявляти як ворог радвлади, у даному випадку проти широкої торгівлі хлібом: “При радвладі ніколи порядку не було. Ви бачите, у чергах люди через хліб один одного вбивають. Радянська влада постійно обманює народ. Ще пару днів хліб будуть продавати. Потім хлібні магазини зачиняться, і народ буде голодувати”»¹⁹.

Інформація, зібрана агентурою і частково повідомлена секретарям райкомів, ставала основою доповідних записок місцевих комітетів КП(б)У. У них на основі агентурно-оперативних матеріалів подавалася детальна характеристика кожного населеного пункту району за наступними критеріями: рівень заможності селян, участь у повстанському русі та спротиві суцільній колективізації (опір, виселення «куркулів», «волинки», повстання), ставлення до політико-господарських кампаній, наявність і діяльність культурно-просвітницьких закладів.

Таким чином, документи Подільського губернського, районних, окружних та Вінницького обласного відділів ДПУ УСРР

¹⁹ Держархів Вінницької обл., ф. П-87, оп. 1, спр. 46, арк. 1–4.

значно розширили дослідницькі уявлення у вивченні подільського селянства 1920–1930-х рр. Інформаційно-аналітичні доповідні записки місцевих апаратів органів держбезпеки вирізнялися інформативною насиченістю, високим рівнем достовірності через неодноразову перевірку реальності події чи явища. Водночас чекісти не прагнули прикрасити або замовчати політичні й економічні негаразди в конкретній адміністративно-територіальній одиниці. Доповідні записки 1920-х рр. акцентували увагу не лише на «антирадянських проявах», а на реальній політико-економічній ситуації в регіоні, зокрема й зловживаннях працівників партійно-радянського апарату. Наприкінці 1920-х – у 1930-х рр. зі встановленням жорсткого контролю над вертикаллю влади вище політичне керівництво СРСР було зацікавлене у виявленні та протидії «антирадянським і контрреволюційним проявам», що змінило акцент в інформаційній діяльності органів держбезпеки.

Використання архівно-кримінальних справ надало можливість провести статистичні дослідження та виявити типи поведінки різних соціальних груп подільського села в досліджуваній період. Шляхом аналізу агентурних матеріалів та формальних висловлювань колгоспників дослідники можуть виявити реальне ставлення до «сталінської реконструкції села».

Настрої населення найкраще виявляються в умовах політичної чи соціально-економічної кризи. У «спокійні» історичні періоди людина обмежена традиційними, усталеними соціальними, політичними, економічними та іншими зв'язками, що певною мірою забезпечують стабільність її існування. Окремі не задоволені потреби компенсувалися саме почуттям стабільності і можливої перспективи їх вирішення.

У кризових умовах руйнуються всі усталені зв'язки, загострюється емоційне сприймання дій державного керівництва, місцевої влади і навколишнього соціального середовища. Адже різко зросла розбіжність між потребами, особистісними очікуваннями і реальними можливостями їх реалізації, умовами життя та діяльності. Криза змушує людину шукати вихід із складного становища, щоб вижити самій і врятувати свою родину.

Використання проявів різних настроїв та поведінки лише як ілюстрації соціально-економічних процесів наприкінці 1920-х – 1930-х рр. зумовило відсутність їх класифікації. Спроби класифікувати настрої за джерелом їх виникнення/провокування, як-от: політичні, соціальні, економічні, культурницькі рішення вищого партійно-державного керівництва СРСР – виявилися невдалими. Адже кожна ініціатива більшовицького керівництва торкалася практично всіх сторін повсякденного селянського життя і сільськогосподарського виробництва. Так, ініціатива московських очільників щодо надзвичайних заходів у хлібозаготівлі 1928 р. викликала бурхливу реакцію селян, яку часто вони транслювали до центральних газет республіки. Зокрема, в бюлетені Інформаційного відділу ЦК КП(б)У від лютого 1928 р. аналізувалися листи селян, надіслані до газет УСРР щодо самообкладання. Автори бюлетеню цитували витяги із селянських листів, де селяни із Вінниччини зазначали:

«Це влада грабіжників та шахраїв, відібрали хліб у людей і не дають голодним людям хліба»²⁰.

У даному випадку ми маємо типовий приклад політичного настрою селян, спровокований економічною ініціативою уряду СРСР від 11 січня 1928 р. після ухвалення постанови «Про доповнення й зміну постанови ЦВК і РНК СРСР від 24 серпня 1927 р. про самооподаткування людності». Але цей прояв настрою спровокувало не лише політичне рішення кремлівських очільників, але й економічний фактор (підвищення відсотка самооподаткування і, як наслідок, збільшення ризику розорення селянського господарства).

Інший варіант типологізації настроїв та поведінки селян – розподіл за основними лініями повсякденного життя селянина (зміна традиційного побуту та створення соціалістичного, колгоспного побуту, нищення Церкви тощо) і видами сільськогосподарського процесу (посівна, сапання, боротьба із бур'янами, збирання врожаю, заготівля сільськогосподарської продукції, виплата податків тощо).

²⁰ Бем Н.В. Суспільно-політичні настрої селян України у 1928–1929 рр. // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 382.

Український селянин володів навичками обробітку землі, традиційною агротехнологією, зумовленою віковим досвідом. Постійна робота на власній ділянці землі, зацікавленість у результатах праці обумовлювала дотримання термінів сільськогосподарського циклу. Місцеві царські чиновники не втручалися у перебіг сільськогосподарських робіт, оскільки це не передбачалося їх функціональними обов'язками та наявністю приватної власності на засоби виробництва.

Іноді втручання виявлялося у науково-просвітницькій діяльності для рекламування нових сортів насіння чи прогресивних методів обробітку землі та агротехнології. Натомість вищій і місцевий партійно-радянський апарат активно втручався у перебіг сільськогосподарських робіт. Іноді їх адміністративні дії були реально абсурдні, адже вони вимагали проводити сільськогосподарські роботи без врахування погодних умов.

Проаналізувавши можливість такого варіанту типологізації, виявилось, що він теж вимагає врахування всього комплексу впливу рішень вищого партійно-радянського керівництва. Тому варто типологізувати настрої та поведінку селян у досліджуваній період через форми їх прояву.

Одним із видів реакції сільського населення на «соціалістичну перебудову сільського господарства» ***стала апатія і пасивне ставлення до виробничого процесу, власного повсякдення.***

Цікавий лист із оцінкою ситуації у подільському селі направив на адресу політбюро ЦК ВКП(б) 30-річний директор Томашпільського цукрового заводу Фадеєв. У ньому він детально описав поведінку місцевих селян. Він був членом більшовицької партії із 1920 р. Із 1927 до 1931 р. працював у Москві. За його бажанням, ЦК ВКП(б) направив його на роботу у провінцію.

Фадеєв, пропрацювавши півроку на радянсько-румунському кордоні, зробив висновок про відсутність «бажаного стимулу серед селян і колгоспників до роботи». На його думку, така ситуація виникла через відсутність кваліфікованого керівництва колективізацією:

«Хто із міцних робітничих хлопців тут буде триматися? На нього все це давить із такою силою, що хлопець не витримує і тікає у

робітничі центри. Тут сидять і верховодять люди випадкові, не-тверді і, звичайно, ненадійні».

Результатом цього стало хижацьке використання робочої худоби:

«Нащо берегти коней, адже зараз трактори є, тому коні не потрібні».

За його підрахунками, через відсутність фуражу та недогляд падіж коней зріс ушестеро. Відсутність організації виробничого процесу призвела до голодування селян:

«Прийшов із роботи, почорнів, впав, втративши свідомість».

І, як наслідок, у

«основної маси селян тупа апатія, повна байдужість»²¹.

Масове застосування насилля у процесі суцільної колективізації, розкуркулення, розорення господарства, вилучення майна спричинило розгубленість серед селянства. За твердженням голова ДПУ УСРР В. Балицького, деякі «куркулі» зрозуміли гасло «Ліквідація куркульства як класу» буквально, як їх фізичне знищення. Дійсно, селяни не завжди чинили опір бригадам сільських активістів, які виселяли і конвоювали їх до залізничних станцій для відправлення на Північ. Деякі селяни заявляли:

«Тут нам немає життя, все забрали і розорили, поїдемо працювати на Північ».

Тому чисельні колони здеморалізованих «куркульських» сімейств конвоювали декілька сільських активістів із дробовиками. В. Балицький описав випадок, коли один комсомолец на вантажну станцію «привіз 30 возів куркульських сімей»²².

Важливим для розуміння селянського світогляду наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. стало пов'язування **зовнішньополітичних подій із повсякденною ситуацією**. Загроза війни із «міжнародним імперіалізмом», реальні дипломатичні і військові конфлікти, різноманітні ультиматуми західних держав СРСР пов'язувалися селянами із можливим падінням більшовицької/радянської влади або принаймні із полегшенням адміністративного тиску. Прагматичний селянський розум не розумів, як

²¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 4, арк. 74–75.

²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3185, арк. 33–34.

у період загрози війни чи військового конфлікту спонукати власний народ до спротиву владі через її безглузді соціально-економічні рішення? Адже найменше порушення взаємодії «фронту і тилу» призведе до неминучої поразки більшовиків.

Для селян Поділля у досліджуваний період найбільш характерними були такі «зовнішньополітичні» настрої:

● **«прихід поляків».** Співробітники органів державної безпеки та партійно-радянські працівники інтерпретували поширення даного типу настроїв як вагомий вплив польської національної меншини. У доповідних записках місцеві органи ДПУ часто поряд із назвою населеного пункту додавали:

«Переважання польського населення»²³.

Селяни сподівалися, що прихід польських військ надасть можливість повернути усупільнене майно, покарати представників сільради і колгоспу за розкрадене і знищене майно. Селянка с. Бронівка Волочиського району навесні 1932 р. пригрозила:

«Почекайте, вже починається війна, скоро прийдуть поляки, наша праця і майно, яке ви розграбували, не пройдуть вам даром»²⁴.

Деякі селяни пов'язували прихід військ Польщі у союзі із тогочасними політичними діями УНР, зокрема, часто згадувалася постать одного із співзасновників Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) Дмитра Левицького. Вірогідно, ця постать згадувалася у газетах як ворог «Радянської України». Так, селянин с. Устя Джулинського району Трохим Мединський поширював інформацію серед односельців про прихід «Левицького із 100 000 армією і закликав селян, що необхідно його підтримати». У квітні 1928 р. селянин с. Липецьке Чечельницького району Степан Петришин, який підтримував Левицького, погрожував, що невдовзі «буде купатися у комнезамівській крові»:

«Хай тільки прийде Левицький на Україну, тоді ми вам покажемо»²⁵;

²³ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 6, арк. 2.

²⁴ Там само, арк. 4.

²⁵ Там само, ф. П-33, оп. 1, спр. 706, арк. 76.

● **«очікування війни».** Інформації про зовнішньополітичні чи військові конфлікти, погрози урядів інших держав керівництву СРСР, що подавалися більшовицькими пропагандистами чи прочитані у газетах, селянами інтерпретувалися як можливий «передвоєнний стан». Так, у жовтні 1928 р. селянин с. Тарасівка Тульчинського району Захар Древяга під час проведення «Тижня оборони», де пропагандисти акцентували населення на «імперіалістичній загрозі» країн-сусідів, зробив висновок про близькість війни і закликав

«селян у випадку війни бити комуністів і жидів, переконував, що і після розгрому радянської влади селянам буде краще жити, ніж тепер»²⁶.

«Війна» як можливість знищення радянського ладу була постійним трендом у селянських настроях 1920-х – 1930-х рр. Селянин с. Вербки М'ястківського району Іван Кройтер, поширюючи чутки про швидкий початок війни, наголошував співрозмовникам, що це шанс

«позбавитися радянської влади, що нас грабує»²⁷.

Такі настрої часто визначали подальшу поведінку, зокрема щодо проведення сільськогосподарських робіт. Середняк Кирило Задорожний із с. Баглак Волочиського району у квітні 1932 р., почувши про захоплення Японією Маньчжурії, заявив:

«Посівний матеріал не треба збирати, все рівно скоро війна буде, до нас прийдуть поляки і японці, життя почнеться знову, а колгоспників ми провчимо, як будувати колективи».

Його підтримав односелець Микита Чуб, який заявив активісту:

«Хіба ви не відчуваєте, що цим посівним матеріалом не скористаєтеся? Бо до весни вас самих не буде, скоро війна. Тому можете самі годувати армію і робітників, а селяни вже і без того голодують».

Інший селянин Сергій Гуцал заявив, що причиною його відмови від вступу до колгоспу стала економічна не вигідність роботи у колективі і очікувана війна:

²⁶ Держархів Вінницької обл., ф. П-33, оп. 1, спр. 706, арк. 76–77.

²⁷ Там само, арк. 76.

«Радянська влада падає, зростає невдоволення селянства, і це все врахували капіталісти і почнуть весною війну із СРСР, у якій програє радянська влада».

Причиною програшу, на його думку, стануть відсутність хліба, техніки, підтримки радянської влади селянством. Прихід іноземних військ надасть можливість поквитатися із сільським активом за грабунки селянських господарств. Покарані будуть також колгоспники, які вчасно не вийдуть із колгоспу²⁸.

Окремі селяни, очевидно, поєднали минулі зовнішньополітичні події, чутки із прикордоння держав-сусідів і зробили висновок про існування антибільшовицької коаліції. У с. Чернява поляк Д. Крупницький розповів співрозмовникам про існування «союзу Японії, Польщі і Румунії», які «двинуть свої війська на Радянський Союз». У прикордонному с. Голохвасти полячка Юстина Вінклер на тлі подій у Маньчжурії заявила сусідці:

«Скоро почнеться війна. Японія вже веде переговори із Польщею і Румунією про те, щоб спільно весною виступити проти СРСР. Коли вони виступлять – за ними піде весь народ, адже селянство невдоволене Радянською владою. Тепер ми переконалися, що таке Радянська влада. Петлюра робив добре, він ніс селянам свободу і право [...]»²⁹.

У даному висловлюванні цікаві декілька моментів. *По-перше*, прогнозувати створення антибільшовицької коаліції Ю. Вінклер могла лише на підставі аналізу зовнішньополітичних конфліктів, прочитаних у газетах або почутих від місцевих пропагандистів. Очевидно, що, проживаючи у прикордонному із Польщею селі і знаючи про антикомуністичну спрямованість польського уряду до СРСР, селянка зробила висновок про участь цієї держави у коаліції. *По-друге*, вона підтвердила масову антирадянську спрямованість населення прикордоння УСРР. *По-третє*, за народ вона вважала селянство і, на її думку, саме невдоволення цієї категорії населення радянською владою відіграє основну роль у зміні режиму. *По-четверте*, Ю. Вінклер акцентувала увагу на понятті «свобода» і «право» за часів

²⁸ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 6, арк. 2–3.

²⁹ Там само, арк. 4.

С. Петлюри. Для неї важливий момент встановлення зрозумілого правового поля, де б захищалися права власності і демократичні свободи, були б чітко визначені обов'язки громадянина.

Ще одним поширеним типом реакції на «очікування війни» стали релігійні вірування у падіння «влади антихриста». Нестабільність зовнішньополітичної ситуації активно використовували представники різних Церков для поширення релігійних настроїв. Зокрема, житель с. Галайдаки Волочиського району Броніслав Гладкевич у розмові із колгоспниками у квітні 1932 р. зазначав:

«Нам колгоспи не потрібні і немає смислу працювати у сільському господарстві. Все одно влада все забирає, і до того ж цієї весни почнеться світова війна, на яку будуть гнати всіх під гвинтівку. Але селяни не повинні брати зброю і захищати владу антихриста, а, навпаки, треба відмовитися від землі, вступити в секту і молитися про спасіння»³⁰.

У даному висловлюванні щодо «вступити в секту» простежується явна інтерпретація окремих висловлювань селянина агентом ДПУ, адже жоден представник протестантської течії не висловиться про свою Церкву як «секту». Але агент чітко доніс основну думку селянина.

Віруючі селяни часто були впевнені в обумовленості падіння радянської влади. Так, селянин с. Заливайки Волочиського району Юзек Білінський у розмовах наголошував:

«В Біблії написано, що у 1932 р. впаде Радянська влада і все йде до того. Якщо Японія почне війну, то ми зробимо все необхідне для боротьби із Радянською владою. Наші наміри – це Польща, бо при Радянській владі життя нам немає. У селян забрали хліб, худобу, змушують нас голодувати, ведуть населення до злиднів»³¹.

«Маньчжурські події» 1931–1932 рр. були близькі і зрозумілі для подолян. Адже чимало селян брало участь у російсько-японській війні 1904–1905 рр. Їхні родини добре пам'ятали ці події й орієнтувалися у геополітичних інтересах країн-учасників.

³⁰ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 6, арк. 2–3.

³¹ Там само, арк. 2.

Водночас на події початку 1930-х рр. вони екстраполювали події іноземної інтервенції у 1918–1919 рр. Житель с. Гукове Орининського району Іван Костенюк у розмові із селянами у лютому 1932 р. наголосив:

«Японія забере собі Сибір, так як Сибір межує із Маньчжурією, що давно вже забрана японцями. Поділ Росії почнеться у березні місяці. Сибір відійде Японії без усяких боїв, так як радянська влада битися не буде. Після взяття Сибіру, в Архангельську висадяться англійський і французький десанти і відкриють військові дії проти Радянської влади».

Його співбесідники лише підтримували ці прогнози:

«Дай бог, ми раді і чекаємо, щоб це найшвидше сталося»³².

Аналізуючи цілий ряд подібних висловлювань, слід зазначити, що подільські селяни, інтерпретуючи почерпнуту інформацію із газет і виступів пропагандистів, використовуючи власний аналіз подій громадянської війни в Радянській Росії, загалом орієнтувалися у геополітичних амбіціях західних країн і Японії. Однак їх сподівання про розпад СРСР у 1930-х рр. не здійснилися.

Одним із видів протесту проти колективізації став **вихід із колгоспів**. Перша хвиля масових виходів із колгоспів була зафіксована у березні–червні 1930 р. після публікації статті Й. Сталіна «Запаморочення від успіху. До питання колгоспного руху»³³. Так, у Могилів-Подільському окрузі, де пройшли масові селянські виступи³⁴, станом на 28 березня 1930 р. найбільший відсоток виходів із колгоспу припав на такі райони: у Шаргородському було колективізовано 82% господарств, залишилося 15,4%, у Лучинецькому – 65%, залишилося 37%, у Яришівському – 83%, залишилося 39%, у Джуринському – 54%, залишилося 29%, у Могилів-Подільському – 72%, залишилося 42%³⁵. Таким чином селяни визначили своє ставлення до темпів колективізації і дій місцевого партійно-радянського апарату.

³² Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 8, арк. 7.

³³ Сталин И.В. Головокружение от успехов. К вопросам колхозного движения // Правда. – 1930. – 2 марта.

³⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3184, арк. 61–74.

³⁵ Держархів Вінницької обл., ф. П-31, оп. 1, спр. 563, арк. 276–277.

Наступний пік виходу із колгоспу почався у квітні–травні 1932 р. Секретар Вінницького обкому КП(б)У М. Алексєєв 18 червня 1932 р. писав до ЦК КП(б)У про масовий вихід селян із колгоспів. Зокрема, у Бершадському районі понад 600 колгоспників подали заяви про вихід із колгоспу, Могилів-Подільському районі – 342, Томашпільському – 227, Теплицькому – 208, Тростянецькому – 78, Юринецькому – 183, Ярмолинецькому – 243, Барському – 79, Липовецькому – 149 заяв.

Показово, що 50 селян прикордонного с. Тарнорудка Волочиського району теж подали заяви, незважаючи на полегшені умови хлібозаготівлі та відповідні пільги колгоспникам прикордонної смуги. У с. Серединці Джулинського району 120 селян вийшли з колгоспу і побажали господарювати самостійно³⁶.

Аналіз виявив основну причину виходу – масовий голод колгоспників. У даному випадку селяни не тільки протестували проти самого принципу більшовицького колективного сільськогосподарського виробництва. Такий крок можна кваліфікувати як одну із практик виживання в умовах масового Голодомору, оскільки селяни могли виїхати і влаштуватися на роботу на численні новобудови, де мали стабільний харчовий мінімум. Але у висновках обласної комісії Вінницького обкому партії, окрім «продовольчих труднощів», зафіксували «випадки куркульської», «ворожої» агітації. Причиною подання заяв про вихід із колгоспу у згаданому с. Тарнорудка Волочиського району було визнано «відвідини ксьондза», у с. Осіївка Бершадського району – діяльність секти «євангелістів». Серед інших причин встановлено: вимога колгоспу повернути хліб, виплачений за трудовні; робота голів сімей на будівництві, залізниці, радгоспі; незначна кількість вироблених трудовнів; селяни не усупільнили реманент, робочу худобу, насінневі фонди і тому вирішили господарювати одноосібно; селяни вступили до колгоспу навесні 1931 р. і розчарувалися рівнем господарювання; неправильний розподіл результатів праці; примусове усупільнення майна та худоби; безгосподарність керівництва колгоспу; поширення чуток про «скасування колективізації» тощо³⁷. Але

³⁶ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 4, арк. 60–62.

³⁷ Там само, арк. 61.

чи не головною причиною виходів із колективного господарства місцеві комуністи вважали саме політичний компонент – «куркульську агітацію», їхні «антирадянські дії».

Надалі у спецповідомленнях обласного відділу ДПУ до Вінницького обкому КП(б)У протягом літа–осені 1932 р. постійно наголошувалося на наростанні хвилі виходів із колгоспу. У спеціальному повідомленні облвідділу ДПУ від 2 липня 1932 р. зазначалося:

«Масові виходи із колгоспів із кожним днем набувають все більших розмірів і охоплюють все більше районів. Матеріали, що надійшли до 2 липня, відзначають такі випадки у Деражнянському, Смотрицькому, Тиврівському, Немирівському, Могилівському, Уланівському, Калинівському, Тульчинському, Старо-Константинівському, Станіславчицькому районах».

Далі у спецповідомленні акцентувалося, що під час виходу із колгоспів селяни вимагали виділення частки озимини. Іноді вихід супроводжувався

«самовільним розбором усупільненого майна, продовольства, худоби».

Селяни с. Великий Карабчиїв Смотрицького району після виходу з колгоспу почали косити колективно сіно у саду, що їм належав до вступу.

Багатогранною стала реакція селян на **насильницькі дії сільських активістів** та представників районних партійно-радянських органів. Спектр настроїв і варіацій поведінки був надзвичайно широкий – від зневажливого, презирливого ставлення до насильницьких дій. У сучасній історіографії чимало вже написано про варіації знущань над селянами у досліджуваній період³⁸. Для нас цікава їх реакція на знущання. Так, після масових катувань (підпалювання борід, садіння на мішок порохою із запаленим гнітом, побиття тіла колючими гілками тощо)

³⁸ Дровозюк С. Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та голодомору українського народу (1932–1933 рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 34. – С. 67–79; Лисенко О. Діяльність сільських активістів як один з факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р. // Там само. – 2011. – Вип. 37. – С. 166–179 та ін.

за відмову здавати останні залишки хліба селяни почали полишати свої домівки. Зокрема, у с. Кам'янечому нараховувалося 250 покинутих хат, у с. Небелівці – 300 хат, с. Левківці – 176. Особливої різниці у кількості залишених обійсть між колгоспниками та одноосібниками, за висновком працівників Вінницького обкому партії, не спостерігалось³⁹.

Селяни активно скаржилися вищим органам влади та управління УСРР. Тільки із 1 по 20 лютого 1932 р. до приймальні голови ВУЦВК Г. Петровського надійшло 2156 скарг, із них від громадян 1377. Найбільше селяни скаржилися на хлібозаготівлю – 357 скарг, м'ясозаготівлю – 11 і колективізацію – 64 скарги⁴⁰. Також селяни скаржилися і вищому політичному керівництву СРСР, зокрема Й. Сталіну⁴¹. У скаргах детально описувалися не лише факти незаконних дій партійно-радянських працівників і знуцань, а й цілий комплекс селянських рефлексій на їх діяння.

Типовою є скарга до ВУЦВК жителя с. Мишарівка Теплицького району Андрія Синявського. 21 жовтня 1931 р. у нього представники сільради забрали весь одяг, взуття і продукти. Причиною конфіскації була заборгованість у 105 руб. За спробу скаржитися родину А. Синявського 4 грудня вигнали із власного будинку (у сім'ї було п'ятеро дітей). Через декілька тижнів будинок був проданий сільрадою, а отримані кошти покладені на її рахунок. А власника будинку притягнули до кримінальної відповідальності і справу передали до суду. Останній засудив його до 2 років позбавлення волі⁴².

Селяни просили допомоги у республіканського партійного керівництва. 8 квітня 1930 р. жителька с. Семки Хмільницького району Вінницького округу Ксенія Величко скаржилася в ЦК КП(б)У на дії міліціонерів, які 27 березня 1930 р. відкрили вогонь по селянах і поранили декілька осіб. Причиною арешту її односельців стала участь у «жіночій волинці», коли були розіб-

³⁹ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 5, арк. 71–72.

⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 99, арк. 83–83 зв.

⁴¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3185, арк. 70.

⁴² ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 117, арк. 490–491.

рані насіння та сільськогосподарський реманент. Уповноваженим секретно-оперативного відділу Вінницького окружного відділу ДПУ Ільїним були проведенні арешти ініціаторів «волинки». Був також заарештований сільський священик Котомир. При спробі ввезти арештованих до районного центру

«натовп жінок і чоловіків напав на підводи із арештованими та міліційним конвоєм».

Одна із жінок намагалася вдарити міліціонера лопатою. Міліціонери відкрили попереджувальний вогонь, але натовп не розходився. При наступній спробі одна із жінок була поранена в ногу. Але натовп проводжав арештованих протягом 3 верст. У с. Качанівці був «вдарений набат» і відбулася ще одна спроба звільнити арештантів. Але на підмогу конвою прийшов загін озброєних активістів, який відкрив попереджувальний вогонь. Але через «недбалість комсомольця» були поранені ще дві жінки, одна з них – Ксенія Величко. Пораненим була надана медична допомога. У своїй скарзі К. Величко запитувала, чи мали право міліціонери стріляти по беззбройних громадянах⁴³. Лист був пересланий до Вінницького окружного партії. Його працівники зробили запит до Вінницького окрвдділу ДПУ, де «прояснили» обставини поранення селянок. На жаль, відповіді не було віднайдено, але із описаних співробітниками ДПУ УСРР обставин відповідь очевидна.

Наступною установою, куди скаржилися селяни, стали редакції окружних, обласних та республіканських газет. Селянин с. Велика Бушинка Немирівського району Вінницького округу Г. Яременко у листі від 5 лютого 1930 р. скаржився на дії бригади по проведенню колективізації, яка приїхала із райцентру. Незважаючи на первинну пропагандистську роботу, селяни не бажали усупільнювати майно. Тих, хто висловлювався проти колективізації, члени бригади одразу садили у погріб. Агроном Чернишівський заявив:

«Тим, хто не піде до колективу, то ми йому повідбиваємо руки і ноги».

⁴³ Держархів Вінницької обл., ф. П-87, оп. 1, спр. 563, арк. 75, 79.

Тому Г. Яременко запитував, чи мають право члени бригади по колективізації на насилля⁴⁴.

Дописів було настільки багато, що партійні очільники змушені були підготувати інформаційні бюлетені із типовими скаргами дописувачів. Вони стали джерелом дослідження різних типів настроїв сільського населення. Так, у інформаційному бюлетені Вінницької газети «Червоний край» від 25 лютого 1930 р. зазначалося, що

«настрої у зв'язку із суцільною колективізацію надзвичайно широко відбиваються в листах, що їх отримує редакція».

«Червоною ниткою» у підібраних редакцією газети листах проходить «куркульська агітація», їх «антирадянські дії», антиколгоспа «діяльність церковників» тощо. Селянин із с. Кожухів Хмільницького району скаржився на небезпеку усупільнення майна. За його свідченнями, у колгосп записалися власники всього 100 господарств. Колгоспне правління забрало курей, свиней, корів і заявило, що усе молоко будуть гнати на сепаратор і відправляти до міста. Селяни почали відчувати небезпеку голодування. У його реальність вони остаточно повірили, коли колгосп почав вимагати їх здати насіння:

«Настрої, дійсно, як у пороховому погребі. Досить іскри, щоб стався вибух»⁴⁵.

До редакції республіканської газети «Радянське село» (друкований орган ЦК КП(б)У) надійшла скарга селянина з с. Лянцкорунь Чемеровецького району. Він стверджував, що на загальних зборах за розкуркулення голосували учні семирічної школи. Також до списку куркулів потрапили середняки. Хоча селяни повідомили про такі факти президію зборів, остання не зреагувала і наполягала на висланні середняків на Камчатку⁴⁶.

Селяни скаржилися на проведення колективізації також родичам, які служили у Червоній армії. Особливий відділ Українського військового округу провів вибірковий аналіз листів,

⁴⁴ ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 3133, арк. 31.

⁴⁵ Держархів Вінницької обл., ф. П-33, оп. 1, спр. 1013, арк. 49.

⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2775, арк. 50.

що їх отримали військовослужбовці за період із 1 по 25 березня 1930 р. Всього було переглянуто 5501 лист, із них лише 1005 позитивних, 4496 – негативних листів. Розподіл за тематикою подано у табл. 1⁴⁷.

**Тематика листів, отриманих військовослужбовцями
Українського військового округу
за період із 1 по 25 березня 1930 р.**

Таблиця 1

Тематика листів	Позитивні	Негативні
Про колективізацію	552	1925
Про розкуркулення	308	910
Про податки	8	645
Про економічний стан села	2	250
Про посівну кампанію	37	106
Про контрактацію	11	76
Про місцеву владу	19	85
Про радянську владу і партію	16	29
Про кооперацію	7	29
Провокаційні чутки	–	72
Про селянські повстання	–	44
Про бандитизм	–	28

Як демонструє вибірка, найбільше негативних відгуків про проведення суцільної колективізації та розкуркулення. Можна допустити, що трикратний і більше розрив між «позитивом»

⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3194, арк. 25–26. *Гриневич Л.* «Школа соціалізму»: політичне виховання й політичні настрої особового складу УВО (1921–1938 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 379–392.

і «негативом» зумовлений сподіванням частини селян на краще майбутнє, можливість просунути вгору по «соціальному ліфту».

Вражає співвідношення негативної і позитивної інформації щодо «економічного стану села» – всього два «позитивних» відгуки на 250 «негативних». Це означало, що ніякого поліпшення економічної ситуації, про що постійно наголошували більшовицькі пропагандисти, під час колективізації не відбулося. Навіть селяни, які «позитивно» оцінили проведення колективізації і розкуркулення, констатували важкий економічний стан сільського населення.

Співробітники Особливого відділу Українського військового округу наголошували, що це лише незначна частина листів, що надходили із села. Але навіть ця вибірковість свідчить, що червоноармійці володіли необхідним об'ємом інформації про події під час суцільної колективізації.

Це одразу позначилося на настроях червоноармійців⁴⁸. Враховуючи територіальний принцип комплектування Червоної армії, червоноармійці перемінного складу брали активну участь у селянському спротиві. Так, під час «волинки» у містечку Немирів серед очільників селянського натовпу виявилось 7 червоноармійців, а один із них помічник командира взводу. Червоноармійці двох рот 99 стрілецької дивізії, що дислокувалася на Поділлі, вийшли з колгоспу, забрали свій інвентар і робочу худобу. У 52 кавалерійському полку (місце дислокації м. Гайсин) 9 дивізії за антирадянську діяльність арештований командир відділення, який вів розмови про те, що треба бути готовими до виступів, бо

«навесні цього року буде повстання або війна»⁴⁹.

Але тотальний політичний контроль за особовим складом червоноармійців і командирів політичних керівників та співробітників органів державної безпеки одразу виявляв антирадянські налаштованих військовослужбовців. Далі їхня доля

⁴⁸ Гриневич Л. «Школа соціалізму»: політичне виховання й політичні настрої особового складу УВО (1921–1938 рр.) – С. 379–392.

⁴⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3194, арк. 34–35.

залежала від важкості діяння – або із ними проводили профілактичну бесіду із залученням особового складу, або ізолювали від товаришів по службі⁵⁰.

Одним із проявів селянського спротиву стали листівки. Переважна їх більшість була рукописною. Можна допустити, що через рукопис тираж був мізерний і, здебільшого, налічував від незначної кількості штук до кількох десятків. Але для села поява навіть кількох рукописних листівок була подією.

На появу листівок та їх кількість звернув увагу політичного керівництва УСРР голова ДПУ УСРР В. Балицький у доповідній записці від 20 лютого 1930 р.:

«Помітно збільшилося поширення антирадянських листівок і анонімок. Основне їх призначення – дискредитувати перед широкими селянськими масами колективізацію і залякати активістів-колгоспників».

Всього виявлено листівок у грудні 1929 р. – 6, у січні 1930 р. – 39, за півмісяця лютого – 11⁵¹.

Текст листівок мав агітаційний характер, рідше – інформаційний. Він мав на меті закликати або спровокувати селян до насильницьких дій проти радянської влади. Так, у с. Політанки поблизу сільради була розповсюджена листівка із закликом:

«Настав час селянської революції. Геть ради! Геть радянську владу!»⁵².

У с. Велика Бушинка Немирівського району 28 березня 1930 р. виявили листівку із закликом до повстання:

«Товариші! Піднімайте повстання проти пригноблених – комуністів. Геть комунізм, хай живе царизм! Товариші! Точіть свої вила, досить спати під більшовицьким залізним ярмом! Товариші! Не записуйтеся у колектив, скоро війна нас врятує від більшовицького ярма!».

У с. Карачіївка Затонського району у листівці згадувалося «Українське національне об'єднання», наголошувалося на «приниженні бідноти»:

⁵⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3194, арк. 35.

⁵¹ Там само, спр. 3185, арк. 23–24.

⁵² Держархів Вінницької обл., ф. П-31, оп. 1, спр. 563, арк. 280.

«Як остання повія, ти терпиш і бачиш, і в муках не можеш припинити ридання, і кров не можеш змити. Тихо до тебе підійдуть радянські кати. Скоріше вставай!»⁵³.

Авторів листівок об'єднувало не лише прагнення закликати селян до повстання проти більшовизму. Через емоційний, драматичний опис внутрішнього стану людини вони намагалися активувати духовні переконання людей, змусити повірити у власні сили.

Цій меті, напевно, слугували листівки, що транслювали народний фольклор. У с. Біличин поблизу кооперації селяни читали таку листівку під назвою «Перебудова соціалізму»:

«Батько в СОЗі, мама в СОЗі,
Діти плачуть на порозі.
Нема хліба, нема сала,
Бо совецька власть забрала»⁵⁴.

Зміст іншого типу поширених листівок нагадував селянам про часи боротьби за незалежність України. Їх автори сподівалися, що спогади про героїчне минуле спричинять емоційне збурення до повстання. Так, у м. Берездові Городницького району Шепетівського округу наприкінці лютого 1930 р. була виявлена листівка за підписом отамана Гуляєва:

«Дорогі селяни. Я, отаман петлюрівців, скільки разів просив вас, щоб ви не записувалися у колективи. Якщо хочете дізнатися про колективи, то прочитайте у газеті "Радянське село" за 22 лютого цього року і ви побачите, що війна близько, і тоді вам буде дуже погано»⁵⁵.

У даному випадку автор листівки акцентував увагу селян на неминучості війни (про зовнішньополітичні конфлікти писала згадана газета). На думку автора, селянин мав проаналізувати викладені у газеті події і зробити висновок про доцільність вступу до колгоспу. Тих, хто вагався, погроза «отамана петлюрівського загону» повинна була підштовхнути до ухвалення «правильного рішення».

⁵³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3198, арк. 28–29.

⁵⁴ Держархів Вінницької обл., ф. П-31, оп. 1, спр. 563, арк. 280–281.

⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3198, арк. 30 зв.

Неоднозначною була реакція селян на розкуркулення. Адже цей процес поставив перед членами селянської громади моральний вибір – визнати необхідність через соціально-політичні причини не лише забрати майно у свого односельця, а й виселити у невідомі північні території, де він і його родина неодмінно загинуть. Виселення селян за межі села загалом практикувалося. Але для цього треба було здійснити проступок, що був за межею моралі сільського співжиття.

Сільські активісти спокушали селян майном «куркулів», що повинне було стати основою колективного господарства. Але це виходило за межі ціннісної шкали селянського світогляду. У с. Пиковець під час термінового розпродажу господарства селянина Дроздовича, який був у списках на виселення, його односельчанка Гафія Кондратюк звернулася до тих, хто купляв дешеве майно:

«Купляйте все, завтра вас також будуть розпродувати. Порядна людина купляти нічого не буде, тільки босота»⁵⁶.

Більшість селян розуміло, що крадене майно не принесе користі. Саме тому серед основних гасел селянських «волинок» і повстань було

«Поверніть куркулів!»⁵⁷.

Реакція сільських активістів була позитивна, адже у процесі розкуркулення вони мали намір засвідчити свою політичну лояльність і сподівалися на поліпшення свого соціального статусу та кар'єрного зросту. В. Балицький на підставі власних розмов із сільськими активістами, середняками, біднотою писав у листі від 22 лютого 1930 р. до С. Косіора, що вони у більшості підтримують розкуркулення⁵⁸.

Але більшість селян були категорично проти виселення заможних односельців, тим більше, що до списків часто потрапляли і родини із середнім достатком. Останні досягли економічного доброту не завдяки експлуатації односельців, а власною

⁵⁶ Держархів Вінницької обл., ф. П-714, оп. 1, спр. 83, арк. 125.

⁵⁷ Там само, ф. Р-1020, оп. 2, спр. 83, арк. 19–20.

⁵⁸ ЦДАГО України, ф. 1. оп.20, спр. 3185, арк. 34–35.

працею, що завжди викликало повагу селянської громади. Селяни висловлювали співчуття таким родинам і намагалися знайти варіанти допомоги. Так, житель с. Самгородок Олександр Черненко заявив:

«Даремно виселяють людей у пустиню, вибивають їх, морять голодом».

Жінки, які брали участь у розмові, пропонували звернутися до сільського керівництва із проханням залишити дітей.

Селяни не могли повірити у реальність такого рішення про масове виселення. Член сільради с. Радзивилівка Лавровський заявив:

«Вислання, що проводиться таким способом, є неправильним».

Він запропонував скликати сільські збори і обговорити сам факт розкуркулення.

Цікава поведінка дружин тих селян, що вже були вислані. Їх теж чекала подібна участь. У жовтні 1930 р. значна частина жінок

«холоднокровно прийняла звістку про вислання і виявили повну згоду виїхати до голови родини».

Але деяка частина жінок виявила бажання залишитися в селі. Вони заявили, що у них із чоловіками були «сімейні негаразди» і вони згодні розірвати шлюбні відносини. Звичайно, можна допустити наявність реальних сімейних суперечок, але подальші дії таких жінок свідчили про їх розуміння небезпеки під час подорожі на Північ взимку для дітей. Жителька с. Пустохи Шиманська у розмові сказала:

«Хай дають теплий одяг для мене і моїх дітей. Якщо не дають, то я сяду у хаті і нікуди не виїду. Хай стріляють і вішають».

Жінки с. Кордишівки заявили, що

«висилку треба проводити весною, а не взимку»⁵⁹.

Селяни не сумнівалися у трагічній перспективі виселенців. Житель с. Лопатино Денис Лепицький у присутності односельців сказав:

«Всіх виселенців привезуть у Сибір і там залишать на загибель».

⁵⁹ Держархів Вінницької обл., ф. П-714, оп. 1, спр. 83, арк. 121-123.

Але він був упевнений, що така поведінка збурить населення, і зробив несподіваний висновок:

«Видно, що радянська влада довго існувати не буде».

Селянський розум не міг досягнути причин такого масового переселення досвідчених виробників сільськогосподарської продукції, робочі руки яких так необхідні державі. Оцінюючи поточну ситуацію, підходимо до найбільш логічного висновку, що державні органи свідомо винищували селян.

Тим більше, що ці висновки підтверджувалися окремими фактами. Так, у с. Радзивилівка у жовтні 1930 р. прийшло повідомлення про смерть на висланні двох колишніх односельців Українця і Кукайла. По селу одразу почали розповсюджуватися чутки, що їх вбили/замучили, і така доля чекає всіх наступних виселенців⁶⁰.

Критично оцінювали виселення куркулів і працівники залізничного транспорту. Хоча вони не працювали безпосередньо у сільському господарстві, але їх переважна більшість не поривала стосунки із сільською ріднею. Слюсар депо Козятин під час розмови із колегами висловив нерозуміння дій влади:

«Зараз не вистачає вагонів для перевезення вантажів, ячмінь лежить під відкритим небом і гниє під дощем, а вони куркулів возять на Соловки. Треба раніше возить те, що треба, а не куркулів».

Чимало селян і залізничників висловлювали жаль і співчуття виселенцям:

«Дивись, як знищують людей і як їх мучать, позабивали люки, взяли на пломби. Худобу і ту в кращих умовах везуть. А тут позабивали двері, все рівно наче арештантів везуть».

Очевидці відзначали плач і ридання у вагонах виселенців. Особливо вони жаліли дітей, які, за селянським світоглядом, уособлювали чистоту і невинність:

«Загалом багато тисяч дітей і жінок невинних загине»;
«У вагонах стоїть охорона, і навіть води цім бідним дітям не дають, наставляють на них штики»⁶¹.

⁶⁰ Держархів Вінницької обл., ф. П-714, оп. 1, спр. 83, арк. 122.

⁶¹ Там само, арк. 131–132.

Наочний приклад поведінки партійно-радянського апарату із розкуркуленими селянами став однією із причин масового радикального спротиву селян Поділля.

Найбільш радикальним проявом настроїв та поведінки подільських селян стали повстання. Останнім часом сучасні дослідники стали уважно вивчати різні форми селянського спротиву – від повстань до селянських «волинок»⁶². Аналізуючи його форми, дослідники здебільшого копіювали визначення форм селянського спротиву із документів партійно-радянського апарату й органів державної безпеки – «повстання», «волинка», «жіночий бунт», «жіноча волинка», «селянські хвилювання» тощо. Усі вони мали спільні риси:

- стихійність;
- масовість;
- антибільшовицьку/антикомуністичну спрямованість;
- під час перебігу селяни розбирали усупільнене майно колгоспних колективів;
- більшість із них чинили насилля над представниками сільської і районної адміністрації, сільськими активістами;
- придушення супроводжувалося насиллям і масовими арештами селян.

У радикальних проявах селянського спротиву простежувалися відмінності, зокрема, в ідеологічному наповненні гасел повстань, учасниках (вагомий жіночий компонент), використанні зброї та підручних матеріалів (сільськогосподарські знаряддя, сокири, дерев'яні палиці), рівнях емоційної напруги.

Під час аналізу радикального опору варто акцентувати увагу, що він відбувався в умовах протистояння між представниками радянської влади і традиційної селянської громади. Це було зумовлене постійною пропагандою ідеї Й. Сталіна та його оточення про «наростання класової боротьби на тлі будівницт-

⁶² *Graziosi A.* The Great Soviet Peasant War: Bolshevik sandpeasants, 1917–1933. – Cambr., Mass.: Harvard UP, 1996. – 77 p.; *Анатомія селянських повстань: Городнянське повстання 1931 р. під проводом Я. Рябченка: зб. док. та мат. / авт. вступ. ст. та упоряд. О. Лисенко, Р. Подкур. – Чернівці: Видавець Лозовий В.М., 2015. – 356 с.; Васильєв В.* Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.). – С. 140–150 та ін.

ва соціалізму». Впровадження наприкінці 1929 р. нових пропагандистських стереотипів якнайкраще зіграло свою роль для місцевого партійно-радянського апарату. Створення атмосфери страху, недовіри, руйнування традиційного повсякдення, ціннісних орієнтацій, звичайно, викликало селянський спротив. Але значна частина місцевих керівників і сільських активістів були ідеологічно підготовлені.

Виходячи із аналізу наявних документів, селянські виступи можна класифікувати на два типи: перший – виступ, що мав за мету ліквідацію колгоспу і завершувався після розбору усупільненого майна; другий – виступ, що передбачав зміну принаймні сільської адміністрації, а гасла учасників повстання свідчили про перспективи зміни/повалення комуністичного режиму.

До першого типу, здебільшого, відносилися масштабні так звані «жіночі бунти», «жіночі волинки», де основними учасниками були жінки. Їх участь у селянському спротиві визначалася, передусім, статусом української жінки – не лише берегині роду, домашнього затишку, а й захисниці родини у кризових випадках. Цьому і сприяла політика вищого партійно-радянського керівництва, що намагалося активізувати «жіночий потенціал» у соціально-економічній та політичній сферах, максимально задіяти жінок у формуванні нового радянського повсякдення, де вона займала рівні із чоловіками позиції⁶³.

Сучасні дослідження стосовно участі жінок у суцільній колективізації довели, що більшовицьке керівництво розглядало жінку як гарантійний резерв ринку праці, який можна було вводити у дію під час мобілізації чоловіків на потреби промисловості. У результаті організаційних і пропагандистських заходів чимало жінок добровільно йшли на такі види роботи, які вважалися чоловічими. Водночас радянська влада повністю виключала «жіночність» як рису «радянської жінки», розглядаючи сільських жінок, передусім, як суб'єкти виконання економічних цілей держави⁶⁴.

⁶³ Чирков П.М. Решение женского вопроса в СССР (1917–1937 гг.). – М.: Мысль, 1978. – 255 с.

⁶⁴ Сапицька О.М. Особливості використання праці жінок в сільському господарстві України (1928 – середина 1933 рр.) // Історичні записки: зб.

Але чекісти, аналізуючи так звані «жіночі бунти», зробили висновок, що жінки свідомо йшли на конфлікт із місцевими партійно-радянськими органами, адже вони були упевнені, що проти них влада не буде застосовувати силу. Чекісти стверджували, що за спинами жінок стоять чоловіки⁶⁵.

«Жіночі волинки» були не лише масовими. З різною інтенсивністю, емоційним спалахом, кількістю учасників і наслідками вони відбулися у переважній більшості сіл і районів Поділля. Тільки за 5 днів (10–15 березня 1930 р.) у Мурафському районі Могилів-Подільського округу «волинки» пройшли у 17 селах району, у семи з них жінки вийшли на демонстрації і розгромили сільради, у чотирьох спротив завершився масовими виходами із колгоспів⁶⁶.

Документи свідчать, що «жіночі волинки», дійсно, мали надзвичайно велику емоційну напругу і сільські керівники, які безпосередньо стикалися із жіночим гнівом, розгубилися і не могли йому протистояти. Секретар Тульчинського окружкому КП(б)У Оскерко у директиві від 10 березня 1930 р. констатував:

«При цих волинках помічається розгубленість наших партійних, комсомольських робітників, навіть деяких районних робітників».

Він пропонував організувати навколо стійких районних партійно-радянських працівників бідняцький актив,

«вливати своїх людей у неорганізовану масу з метою дискредитації куркулів, волинців (тобто ініціаторів і учасників “волинок”. – Авт.), роз’яснюючи шкідливість вчинків, закликаючи ні в якому разі не використовувати зброю».

Також рекомендувалося

«при волинках, зокрема жінок, обов’язково брати на себе ініціативу із організації зборів, ставлячи і розбираючи питання, які висовують, затягуючи збори, скеровуючи обурення на шлях

наук. пр. – Луганськ, 2006. – Вип. 12. – Ч. 2. – С. 264–271; *Її ж.* Участь жінок в селянському опорі колективізації та радянській владі (1928–1932 рр.) // Гілея: зб. наук. пр. – К.: Світогляд, 2006. – Вип. 6. – С. 84–94 та ін.

⁶⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3184, арк. 19–20.

⁶⁶ Держархів Вінницької обл., ф. П-31, оп. 1, спр. 563, арк. 249.

надання віддушини. Так, скаржаться на кооперацію – обирати комісію із них [...], вимагаючи переобрати окремих членів правління і сільради»⁶⁷.

У донесенні слідчого 7 дільниці Вінницького округу Вінницькому окружному прокурору описано перебіг і поведінка учасниць «жіночої волинки», що відбулася 9–11 березня 1930 р. у містечку Тиврів Вінницького округу. На його думку, причиною «жіночої волинки» стало непорозуміння. У Тиврові почався масовий вихід із колгоспу. Представники місцевої влади вирішили зібрати загальні збори. Але на них прийшли майже виключно жінки. Під час проведення зборів один із сільських виконавців не виконав доручення голови сільради. Останній запропонував йому вийти із помешкання народного суду, де проводилися збори. Вони перейшли до міліції, що знаходилася під одним дахом із судом. Дружина сільського виконавця вирішила, що відбувся арешт її чоловіка і емоційно повідомила про свої підозри учасникам загальних зборів. Жінки із криками почали виходити з приміщення впевнені, що їх теж будуть арештовувати. Секретаря райкому партії Тарасенка, який намагався заспокоїти натовп, розлучені жінки спихнули зі східців. Слідчий засвідчив страшенний галас і крики:

«За що арештовують?».

Начальник районної міліції Ковальчук негайно відпустив затриманого виконавця. Побачивши його, жінки заспокоїлися, але на збори вони вже не повернулися. Наступного дня, 10 березня, до сільради, де зберігався усуспільнений сільськогосподарський реманент, почали сходитися жінки, які вимагали його повернення. Протягом двох днів жінки повністю розібрали усуспільнений реманент.

Для зупинення «волинки» за дорученням уповноваженого окрвідділу ДПУ співробітники міліції арештували трьох жінок і одного чоловіка. Щоб зберегти таємність, їх вивезли на машині Гніванської пожежної охорони. Вранці родичі арештованих почали їх розшукувати. Хтось пустив чутки про вбивство арештованих. Вже о 6 годині ранку 11 березня натовп із 150 жінок

⁶⁷ Держархів Вінницької обл., ф. П-40, оп. 1, спр. 153, арк. 78–79.

зібрався навпроти будинку міліції. Вони вимагали пояснити причини арешту, випустити арештованих і повернути висланих раніше 9-х селян.

Жінки також вимагали видати їм для розправи деяких членів партії, які проводили суцільну колективізацію:

«Всі ці вимоги супроводжувалися через кожні кілька хвилин писком, плачем та криком, триваючи по кілька хвилин, потім все знову стихало і знову починалося».

Одна із жінок, озброєна цеглиною, підступила до судді Колодчука із наміром вдарити. Усміхнувшись, суддя почав її соромити, і жінка, замахнувшись, не змогла його вдарити. У будівлі міліції сиділи 30 озброєних осіб, про яких жінки не здогадувалися. Жінки напали на міліціонера-охоронця, намагаючись відібрати зброю. Йому на допомогу вийшли з будівлі декілька озброєних міліціонерів. Побачивши зброю, жінки знову зчинили крик. Голова Тиврівського райвиконкому Сташко наказав міліціонерам повернутися до приміщення. Він намагався заспокоїти жінок. На декілька хвилин запанувала тиша, але потім знову почався жіночий лемент. Намагався також заспокоїти жінок секретар райкому партії, але після декількох його слів жінки знову почали кричати:

«Втихомирити жінок не вдавалося. Дали їм волю у крику. Мало-помалу крик стихав. Деякі із [міліційної] команди без зброї виходили до жінок і почали з ними розмовляти. Жінки, групуючись в окремій юрбі, почали їх слухати, припинивши крики. Нарешті о 10 годині ранку вони розійшлися»⁶⁸.

У Брацлавському районі у березні 1930 р. відбулися масові «жіночі волинки». Так, 8 березня у с. Довжок на зборах, присвячених жіночому дню, з'явилася жінка і почала плакати і причитати:

«Нас давлять!».

Жінки – учасниці зборів – її підтримали і з вигуками

«Віддай насіння!», «Нам не треба колективу!»

хотіли побити представника райвиконкому. Вийшовши із приміщення, жінки ламали огорожі, витягували кілки. Вони пішли до колгоспного складу, з якого розібрали насіння. Сільському

⁶⁸ Держархів Вінницької обл., ф. П-29, оп. 1, спр. 563, арк. 69–69 зв.

активу спільно із районним уповноваженим вдалося утихомирити жіноцтво. Незабаром сільські активісти заявили про створення колективного господарства, обрали його правління. Секретар Брацлавського райкому КП(б)У Г. Весненко вказав на цікаву деталь цих зборів – після обрання правління колгоспу чоловіки співали Інтернаціонал, жінки в цей час почали плакати.

9 березня 1930 р. подібна «жіноча волинка» відбулася у сусідньому с. Вовчок. Юрба жінок увірвалася до зсипного пункту і розібрала насіння. Їх вимоги були такі:

«Ми не хочемо громадської сівби!», «Ми будемо самі сіяти!».

У с. Марксове «жіноча волинка» почалася 11 березня і тривала упродовж доби. У натовпі деякі жінки були озброєні палицями, вони ловили комсомольців, сільський актив села і били їх. Коли до села прибула група районного активу, жінки почали кричати:

«Бий у дзвони!», «Беріть палки і бийте їх!».

Потім вони намагалися відкрити склад із насінням. Районний актив спробував переконати жінок у необхідності проведення громадської сівби, але жінки не бажали їх слухати. Було ухвалене рішення про відкриття складу, жінки розібрали насіння і розійшлися по хатах. За подібним сценарієм пройшли «волинки» у селах Перепиличчя, Чукові Свинциці, Семенки Брацлавського району⁶⁹. Тільки у березні 1930 р. за повідомленнями ДПУ УСРР у 20 селах Аннопільського району відбулися «жіночі волинки»⁷⁰.

У «жіночих волинках» брали участь представники різних етносів. Перебіг такої волинки описав у доповідній записці секретар Мурафського райкому партії Соловей. У с. Травна проживали католики. 12 березня 1930 р. понад 100 жінок і чоловіків – жителів цього села – пішли до сільради с. Мурафа. По дорозі до них приєднувалися мешканці с. Мурафа. У сільраді натовп почав вимагати списки колгоспників. Жінки кричали:

«Давай списки колгоспників, геть колгоспи!».

⁶⁹ Держархів Вінницької обл., ф. П-40, оп. 1, спр. 163, арк. 4–6.

⁷⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3199, арк. 3–6.

Після відмови надати списки, жінки почали бити голів сільради і колгоспу, голову Комітету незаможних селян (жінку), уповноваженого райкому партії. За декілька хвилин сільрада була повністю розгромлена. Розриваючи портрети Леніна, жінки викрикували:

«Ось тобі, сучий сину, за те, що нас розкуркулюєш, що довів до цього селян!».

Голова райвиконкому намагався зупинити натовп, але його аргументи про безглуздість намірів натовпу ніхто не слухав. Коли він запитав:

«Чого ви хочете?»,

то отримав наступну відповідь:

«Хочемо радянську влади скинути, бо нам погано живеться».

У натовпі велися розмови про підтримку Папою Римським боротьби із комунізмом:

«Папа всіх закликав до війни із більшовиками, увесь світ уже повстав, нам нічого тепер не зроблять».

Селяни також вимагали повернути їм ксьондза, якого, на їхнє переконання, «замучили у ДПУ».

Під час походу до сільради учасники «волинки» закликали євреїв приєднуватися до них:

«Гей, жиди, чого стоїте і не допомагаєте. Вас же грабують, допомагайте!».

Подібні звернення лунали і на адресу росіян-односельців. Висловлювалися навіть цікаві пропозиції:

«Русские (так у тексті. – Авт.), будемо разом відстоювати, виженемо міліцію – буде помешкання для ксьондза, а виженемо бурякове товариство – буде помешкання для попа»⁷¹.

Загалом у документах не відзначається національність учасників «волинок». Однак, етнічний аналіз населення сіл, що брали участь у «волинках», їх масовість, дозволяє стверджувати про участь поляків, євреїв, росіян у селянському спротиві. Подібна ситуація склалася під час аналізу щодо приналежності до релігійних конфесій. Багатонаціональна і різноконфесійна од-

⁷¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-31, оп. 1, спр. 563, арк. 250–251.

ностайність у селянському спротиві свідчить, що партійно-радянське керівництво у боротьбі за впровадження «соціалістичного способу виробництва» і радянського світогляду не робило ні національних, ні релігійних винятків.

Автор свідомо зупинився на детальному описі «жіночих волинок» зі свідчень очевидців. Подібних описів, більше чи менше деталізованих, чимало зберіглося в державних архівах Вінницької і Хмельницької областей. За окремими виключеннями вони навіть у деталях подібні. Алгоритм «жіночої волинки» такий:

- причина, що спровокувала емоційний спалах (арешт односельців, поведінка представників сільради, колгоспного правління чи сільських активістів, конфіскація майна, відмова у видачі продуктів під час голодування тощо);
- стихійний, швидкий збір жіночого натовпу упродовж кількох десятків хвилин. Численна група жінок висловлювала свій протест чи заявляла про свої наміри представникам сільської адміністрації. Це супроводжувалося криком, штовханиною, проявами насильства;
- якщо метою «жіночої волинки» було повернення усуспільненого майна чи отримання продуктів харчування, у переважній більшості випадків вони досягали своєї мети. Сільські керівники, активісти або тікали, або виконували вимоги, або не заважали розлученим жінкам у задоволенні їх вимог;
- через декілька днів уповноважений ДПУ спільно з озброєними міліціонерами і активом повертали усуспільнене майно, арештовували найбільш активних жінок. Їх швидко вивозили з села. Деколи натовпу вдавалося відбити арештованих, але через декілька днів їх знову затримували. Якщо не було обтяжливих обставин у вигляді причетності до політичних партій, вбивства чи важкого каліцтва представника сільської адміністрації чи активістів, розслідування завершувалися мінімальним покаранням у вигляді ув'язнення у камері районної міліції, сплаті штрафу тощо. При наявності обтяжливих обставин окремі жінки отримували реальні терміни ув'язнення.

Аналізуючи «жіночі волинки», місцевий партійно-радянський апарат обвинувачував у їх організації і проведенні «курку-

лів» й «антирадянські налаштованих громадян». Часто керівники користувалися словосполученнями «несвідоме жіноцтво», висловлюючи цим неповагу до жінки як особистості і громадянки. Таким чином, незважаючи на загальну радянську пропагандистську кампанію про «рівність жінок і чоловіків», переважна більшість чоловіків із числа партійно-радянського апарату залишилося на позиціях «неповноцінності» жінки як члена суспільства.

Якщо «жіночі волинки» проходили із мінімальним застосуванням насилля, то селянські повстання продемонстрували рішучість селян у боротьбі проти колективізації та комуністичного режиму. Одним із центрів селянського повстання стало Поділля. Основні події розгорнулися саме у прикордонних округах: Проскурівському, Шепетівському, Могилів-Подільському, Кам'янець-Подільському. Масштабними були повстання у Вінницькому, Тульчинському, Шепетівському округах.

Одним із перших спалахнуло повстання у Шепетівському окрузі. Воно було настільки знаковим, що стало об'єктом дослідження багатьох істориків. Про нього неодноразово згадувалося у вітчизняній історіографії⁷².

Безпосередньою причиною селянського спротиву стала поведінка керівництва Шепетівського округу, яке бажало у прискореному темпі провести суцільну колективізацію⁷³. У межах цієї кампанії місцеві керівники й активісти ініціювали закриття храмів. У Плужному також була закрита церква. У ніч з 14 на 15 лютого місцевий священник Аверкій Войко об'їхав навколишні села і закликав селян стати на захист храмів. 15 лютого у Плужному зібралося понад півтори тисячі селян з вимогою відкрити церкву. Зважаючи на масовість й емоційне збудження натовпу, голова райвиконкому задовольнив їхню вимогу. Того ж дня у церкві була відправлена служба Божа і обране нове

⁷² Патрисяк Б. Селянські заворушення в Шепетівському окрузі УСРР в лютому–березні 1930 р. (за матеріалами Державного архіву Хмельницької області) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2010. – Вип. 99. – С. 25–28.

⁷³ Васильєв В. Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.). – С. 140–150.

правління церковної громади. Протягом 16–18 лютого священик А. Войко спільно із священиком с. Мякоти, групою жінок, чоловіки яких були вислані, готували загальне свято у райцентрі із нагоди відкриття церкви. «Церковні події» збіглися із «жіночої волинкою» проти діяльності місцевого товариства спільного обробітку землі. 20 лютого під час протесту група жінок розламала годівницю. Увечері секретар райкому партії ініціював загальні збори, де зібралося понад 300 жінок. Голова зборів наполягав, щоб їх залишили особи, позбавлені виборчого права. Це обурило жінок:

«У нас немає позбавленців, ми всі рівні, підемо усі».

Наступного дня активісти почали ремонтувати пошкоджені годівниці, але їх оточив натовп жінок. Вони вигукували:

«У нас коней забирають, чоловіків беруть, нас грабують».

Розлючений натовп зруйнував конюшню, побив вісьмох партійців і комсомольців⁷⁴.

Поштовхом до повстання став подячний молебень, що відбувся 20 лютого (за іншими даними 22 лютого)⁷⁵ 1930 р. у районному центрі Плужному. На релігійне дійство зібралося понад 2 тис. осіб із дев'яти сіл району. Для віруючих це була визначна подія, адже на тлі жорсткої антирелігійної кампанії, масового закриття і руйнації церков вони зуміли добитися відновлення богослужіння у районному центрі. Інформація про успіх віруючих у Плужному швидко поширилася селами району. Спочатку почалися «жіночі волиники», де зазвучали гасла:

«Повернення церкви»; «Не чіпайте церкву!».

За свідченням місцевих чекістів, згодом до них почали додаватися гасла:

«Геть колективізацію, не чіпайте куркулів!» і навіть «Геть радянську владу!».

У тиску на владу жінки повністю використали фактор прикордоння. Співробітники держбезпеки зафіксували масові

⁷⁴ Патриляк Б. Селянські заворушення в Шепетівському окрузі УСРР в лютому–березні 1930 р. – С. 26.

⁷⁵ Там само.

спроби прорватися до кордону начебто для переходу до Польщі. Наскільки це був справжній намір – сьогодні сказати важко. Адже їм довелось би залишити не лише майно і садибу, а й родину, дітей. Але таким чином вони сподівалися привернути увагу прикордонних і державних органів сусідньої Польщі⁷⁶. Вони враховували, що антикомуністична спрямованість уряду Польщі допоможе розповсюдити інформацію про протести на прикордонні СРСР і це якимось чином вплине на здійснювану політику державного керівництва.

У с. Кустівці Полонського району селяни рвали портрети Леніна, Рикова, знімали червоні прапори із адміністративних будівель. У селах району селяни формували загони самооборони, озброювалися палицями та іншими підручними засобами⁷⁷.

Мешканці с. Котелянка спільно із жителями Польської Новоселиці і Української Новоселиці організували бойовий загін для відбиття арештованих односельців. Селяни були озброєні сокирами, вилами, палицями, мисливськими рушницями, гвинтівками. У результаті нападу на конвой співробітників ДПУ із обох сторін були вбиті і поранені.

Поступово після стихійних виступів до селян прийшло розуміння необхідності певної координації дій. До Ляховецького району прибували селяни із Теофіпольського і Грицівського району із закликами про підтримку боротьби проти суцільної колективізації і радянської влади загалом. До с. Мислятин Ізяслівського району приїхали селяни із Плужанського району із закликами «розбиратися із місцевим активом» і проханням про підтримку. Чекісти інформували про арешт селян із Херсонського округу, які втекли від розкуркулення і брали участь в агітаційній роботі.

У с. Кузьмінці Теофіпольського району був організований загін чисельністю понад 200 осіб, що діяв на теренах Антонінського району. 3 березня 1930 р. кіннотники цього загону напа-

⁷⁶ Подкур Р.Ю. Селянські повстання початку 1930-х рр. на прикордонні УСРР. – С. 159-172.

⁷⁷ Патриляк Б. Селянські заворушення в Шепетівському окрузі УСРР в лютому–березні 1930 р. – С. 27.

ли на засідання сільського активу у с. Сморшки Антонінського району. Були вбиті голова сільради Музичук і комуніст Сидзинський. Вражає подальша поведінка селян. Після підпалу приміщення сільради вони вкинули тіла вбитих у вогонь. Така поведінка свідчить про остаточний розрив із селянськими традиційними цінностями, вироблення цілком нових ціннісних орієнтацій із центральною лінією – «ненависть до ворога». Наступного дня повстанці продовжували вбивати місцевих активістів у навколишніх селах. На ліквідацію повстанців загону було відправлено загін курсантів київської школи міліції та кавалерійський підрозділ, посилений кулеметним взводом. Подібні загони значної чисельності діяли у Теофіпольському, Антонінському, Грицівському та інших районах Шепетівського округу⁷⁸.

Через масовий спротив в окремих селах Калинівського району Вінницького округу місцеві керівники вдавалися до надзвичайних заходів. Так, начальник бойової дільниці ДПУ 16 березня 1930 р. оголосив у с. Черепашинці Калинівського району військовий стан. Він передбачав обмеження пересування по селу після 18 години, здавання всієї зброї до сільради, беззастережне виконання всіх вимог представників влади. Також створена із представників сільської адміністрації «трійка» відібрала серед селян «заручників», які могли бути розстріляні при найменшому спротиві⁷⁹. Такий захід був викликаний озброєним виступом селян, що відбувся 16 березня з метою роззброїти загін ДПУ, який намагався припинити розбір усупільненого майна. Селяни під чорним прапором кинулися на озброєних чекістів із криком «Ура!». Під час сутички була вбита одна жінка і одна отримала поранення⁸⁰.

9 березня 1930 р. голова ДПУ УСРР В. Балицький звітував про втрати під час придушення повстання по чотирьох округах: Шепетівському, Волинському, Проскурівському і МАСРР. Із нашої сторони було вбито – 6, поранено – 1, побито – 20. Із

⁷⁸ Патриляк Б. Селянські заворушення в Шепетівському окрузі УСРР в лютому–березні 1930 р. – С. 27.

⁷⁹ Держархів Вінницької обл., ф. Р-1020, оп. 2, спр. 32, арк. 154, 158.

⁸⁰ Там само, ф. П-29, оп. 1, спр. 609, арк. 36–37.

протинної сторони поранено – 1⁸¹. У той же день він інформував московське керівництво про втрати у 10 округах УСРР. По Шепетівському округу було вбито 17 осіб, поранено – 31, побито – 103 особи⁸².

За даними особливого відділу ДПУ УСРР, станом на 24 березня 1930 р. під час шепетівського повстання постраждало 58 членів партії, 60 комсомольців, 110 членів сільського активу, 74 представники владних інституцій, 9 співробітників ДПУ УСРР, 3 прикордонників, 13 міліціонерів. Із цієї загальної кількості загинуло 14 осіб: 9 – у Антонінському районі, 5 – у Полонському районі⁸³.

Ситуація на прикордонні серйозно схвилювала керівництво ДПУ УСРР. Начальник секретно-оперативного управління ДПУ УСРР І. Леплевський намагався уникнути військового сценарію у розвитку подальших подій. Тому 24 лютого 1930 р. надіслав начальнику Шепетівського окрвідділу ДПУ М. Приходьку наказ направити у місце перебігу повстання максимальну кількість окружних відповідальних працівників, рядових членів партії і комсомольців. Також у неохоплених повстанням районах він вимагав провести «політичну роботу» для локалізації протиставлення середняцького і бідняцького активу із «куркульською контрреволюційною активізацією». Паралельно чекісти мали забезпечити охорону складів зерна, усупільненого майна, протидіяти спробам розбору насіння і реманенту.

Повсталі села він пропонував демонстративно оточити маневреними групами Славутського і Ямпільського прикордонних загонів. Але бійцям категорично заборонялося використовувати зброю.

Також І. Леплевський вимагав арештувати селян, які брали участь у насильницьких діях. Водночас він пропонував арештовувати партійно-радянських працівників, які були причетні

⁸¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3195, арк. 1–7.

⁸² Колективізація та Голодомор на Славутчині: зб. док. / упоряд., передмова та коментарі В. Берковського. – К.–Хмельницький, 2013. – С. 84.

⁸³ Держархів Хмельницької обл., ф. П-458, оп. 1, спр. 326, арк. 25–26.

до «масових перекручень» і «порушення соціалістичної законності»⁸⁴.

Того ж дня секретар ЦК КП(б)У П. Любченко писав генеральному секретарю С. Косіору про події у Шепетівці:

«Сьогодні у три години дня натовп жителів трьох сіл Плужнянського району, протестуючи проти перевірки сільрадою майна церкви по опису, пішов до кордону і був зупинений лише у трьох верстах. Екссесів не було».

Протягом дня в Антонівському районі був вбитий уповноважений по проведенню посівної кампанії.

П. Любченко доповів, що із Києва до Шепетівки направили 25 відповідальних працівників, ще сорок будуть відряджені наступного дня до Проскурова і Шепетівки. Також із Києва до Шепетівки направили 75 курсантів школи міліції⁸⁵. На початку березня 1930 р. ситуація на прикордонні настільки загострилася, що голова ДПУ УСРР особисто виїхав до Шепетівки⁸⁶.

30 березня 1930 р., після придушення основних осередків повстання на прикордонні республіки, В. Балицький доповідав генеральному секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору, що у Тульчинському, Могилів-Подільському і Вінницькому округах повстаннями було охоплено 343 сільради, із них розгромлено «із ліквідацією радянської влади» – 73, збройних виступів відбулося – 81.

В. Балицький проінформував про типові гасла і вимоги селян. Аналізуючи перебіг значної кількості повстань, чітко простежується їх еволюція. Спочатку на стихійних виступах селяни вимагали припинити ті дії, що стали безпосередньою причиною протесту, а саме:

«Припинити колективізацію», «Повернути насіння і реманент»,
«Припинити обшуки», «Відмінити вислання куркулів».

Сюди входить і релігійний компонент селянських вимог, адже закриття церкви чи костьолу означало втрату традиційного сегменту селянського світогляду і повсякдення. Тому селяни вимагали

⁸⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3184, арк. 12–13.

⁸⁵ Там само, спр. 3154, арк. 14–16.

⁸⁶ Там само, спр. 3184, арк. 17.

«Відкрити церкву», «Повернути священика».

Представникам влади іноді доводилося відповідати і на питання: «Нащо замучили ксьондза?».

Також селяни думали на перспективу і намагалися залишити традиційні ціннісні орієнтири для нащадків. Тому серед інших гасел зустрічалася вимога

«Повернути Закон Божий у школу» і «Ввести у школах викладання слов'янської мови (*малося на увазі старослов'янську*), щоб краще розуміти церковну службу».

Селяни вимагали закрити «радянські школи» або вигнати тих учителів, які брали участь у суцільній колективізації і впроваджували радянські засади серед сільських дітей. Селяни були невдоволені тим, що створені піонерські організації залучалися до пропагандистських акцій під час хлібозаготівлі, дітей нацьковували доносити про схованки зерна своїх батьків. Саме тому селяни під час виступів часто здійснювали насильницькі акти стосовно вчителів. Зокрема, у с. Марківка Вапнярського району селяни побили молоду вчительку-комсомолку⁸⁷. Вчителів, які відкрито не підтримували заходи радянської влади, не брали участі у суцільній колективізації, селяни не чіпали⁸⁸.

Наступним етапом стали економічні вимоги:

«Припинити самообкладання», «Відновити вільну торгівлю», «Геть податки», «Припинити розкуркулення», «Відмінити обов'язкові позики».

Це стосувалося економічної спроможності селянських господарств, і їх поява була нагальною і закономірною.

Але найбільш небезпечним етапом еволюції селянських вимог стали гасла політичного змісту. Проголошення цього типу гасел збіглося із найбільш гострими періодами селянського спротиву – озброєного виступу. Головні вимоги селян полягали у зміні державного устрою:

«Скинули царя, скинемо і ради!», «Нам не треба радянської влади, що грабує селян!».

⁸⁷ Держархів Вінницької обл., ф. П-33, оп. 1, спр. 1013, арк. 37.

⁸⁸ Там само, ф. П-2325, оп. 1, спр. 93, арк. 6–7.

У цьому контексті варто виділити вимоги селян щодо відсторонення членів Комуністичної партії від участі у державно-му управлінні. Діяльність комуністів у проведеннях політичних і господарчих кампаній, їх ідеологічна агресивність, нетерпимість, непримиренність у ставленні до селянського світогляду, який вони вважали «дрібнобуржуазним», спроби терміново зробити його «радянським» відштовхнули селянську громаду від КП(б)У. Це чітко простежується по наступних гаслах:

«Геть комуністів!», «Бий комуністів!».

Іноді звучали дещо екзотичні гасла:

«Хай живе Сталін без комуністів!»⁸⁹.

Таке гасло свідчило про сприйняття Й. Сталіна як популіста. Селяни у даному випадку сприймали очільника ВКП(б) як керівника, який непоінформований про злочинну діяльність місцевого партійно-радянського апарату. Це було типовою селянською оманною, характерною для минулих поколінь, – «віра у доброго царя». Підтверджувалося це і реакцією селян на згадану статтю Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів. До питання колгоспного руху».

У деяких гаслах акцентувалася увага на вірогідній допомозі сусідніх держав у антикомуністичній боротьбі:

«Бий комуністів, нам допоможе Польща!».

Останнє ґрунтувалося на минулому історичному досвіді політичного і військового співробітництва УНР і Польщі у боротьбі проти Радянської Росії.

Чимало у селянському середовищі було дискусій і про форму державного управління. «Ради» як форма управління загалом не викликали у селян заперечення. Вона враховувала загальні принципи селянського співжиття – виборність місцевого керівництва, делегування представників від певної кількості жителів села, можливість впливати на рішення представницького органу через загальні збори. Але участь комуністів у виборах до рад, верховенство комуністичних засад в ухваленні рішень, захоплення всіх керівних посад, позбавлення значної частини селян

⁸⁹ Держархів Вінницької обл., ф. П-29, оп. 1, спр. 609, арк. 35–36.

виборчих прав (так звані позбавленці) дискредитували ради як форму управління. Водночас гасло «Ради без комуністів» стало типовим і популярним на Поділлі під час селянських заворушень. Селяни у гаслах вимагали «Замінити сільради старостами». У с. Тропове Лучинецького району Могилів-Подільського округу селяни розігнали сільраду і обрали старосту⁹⁰. Це свідчить про зміну дискредитованої «сільради» на звичний із «минулих часів» виборний старостат.

Але вище партійно-державне керівництво УСРР найбільше схвилювали гасла щодо проголошення Української Народної Республіки у прикордонній території Радянського Союзу. Це свідчило про те, що за нетривалий час існування УНР її демократичні засади, україноцентричність її спрямування, практика державного управління надовго залишилися в історичній пам'яті населення Поділля. За свідченнями В. Балицького, найбільше це гасло зустрічалося у районах, де в минулому була поширена діяльність «петлюрівських банд» – Бершадський, Джулинський, Ольгопольський, Ободівський райони Тульчинського округу. Адже там, на його думку, залишилися «кадри політичних бандитів». Населення цих районів проголосило наступні гасла:

«Геть радянську владу!», «Хай живе Самостійна Україна!».

Селяни співали –

«Ще не вмерла Україна» (*так у тексті. – Авт.*).

Гасло –

«Хай живе вільна Україна!»

було також зафіксоване на теренах Вінницького і Бердичівського округів⁹¹.

Ідея побудови державного ладу на принципах Української Народної Республіки і надалі була популярною серед подолян. У липні 1932 р. Вінницький обласний відділ ДПУ доповідав Вінницькому обкому партії про чергове зростання антирадянських настроїв й активізацію «куркульських елементів». Начальник

⁹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3184, арк. 63–64.

⁹¹ Там само, арк. 50–51, 62–63.

Вінницького обласного відділу ДПУ В. Лєвоцький акцентував увагу на основних політичних засадах, поширених серед селян Поділля. Це вже були відомі ще із повстань 1930 р. гасла:

«Радянська влада без комуністів і колективізації», «Самовизначення України», «Відновлення демократичного управління типу УНР».

За його свідченням, селяни у розмовах обговорювали створення сільських управ замість сільрад⁹².

Також у 1930 р. були поодинокі випадки вимог про «повернення царя». 17 березня 1930 р. про це згадав В. Балицький у доповідній записці до ЦК КП(б)У. У селах Старолуг і Слоболуг натовп співав «Боже, царя збережи» і вимагав від місцевого священика проведення молебна «за скинення радянської влади»⁹³.

Також В. Балицький описував цікаві деталі перебігу повстань. Селяни після розгону сільрад озброювалися вилами, сокирами, палицями, рідше мисливською зброєю і втинками. Вони виставляли на в'їзді до села пікети, іноді копали окопи, робили інженерні загородження, підтримували постійний зв'язок із сусідніми повсталими селами.

У доповідній записці від 30 березня 1930 р. генеральному секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору В. Балицький описав типові, на його думку, селянські повстання. У селах Горячківка і Ольшанка М'ястківського району Тульчинського округу великий натовп виявив озброєний спротив загону ДПУ. Бій продовжувався понад дві години. У с. Тростяничик селяни розгромили сільраду, загнали активістів на піддашся школи, обклали соломною, полили гасом і хотіли підпалити будівлю. Тільки прихід озброєного загону врятував активістів.

Виходячи із аналізу доповідної записки В. Балицького, селяни захоплювали не тільки села, а й районні центри⁹⁴. Зокрема, у районному центрі Соболівка селяни розігнали і розгромили

⁹² Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 6, арк. 59–60.

⁹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3184, арк. 48–49.

⁹⁴ Патриляк Б. Захоплення селянами адміністративних центрів УСРР навесні 1930 р. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2016. – Вип. 129. – С. 41–45.

райвиконком, вимагали звільнити арештованих. У райцентрі Шаргород натовп у декілька тисяч також знищив райвиконком, розірвав портрети, спалив документи. Комуністи на чолі із головою окружного виконкому втекли до монастиря і тривалий час відстрілювалися до приходу озброєного загону ДПУ. «Радянську владу» відновили лише після використання зброї.

У райцентрі Джулинка, за свідченнями В. Балицького, влада була захоплена групою куркулів, яку очолила селянка-кримінальниця Задорожна. Вона оголосила себе диктатором району, їй підпорядковувався озброєний загін.

Також селяни вважали «вищою справедливістю» покарати тих осіб, які брали участь у виселенні «куркулів». Селяни с. Тропове Лучинецького району після обрання старости на загальних зборах вирішили повісити 10 комсомольців і 10 вислати із села. Під час спроби арешту найбільш активних повстанців селяни їх відбивали зі зброєю в руках. Біднота при цьому співала «Інтернаціонал». Вірогідно, ця пісня була прикметою революційних подій⁹⁵.

Дослідникам у документах партійних органів, зокрема А. Матвееву, вдалося виявити проміжні статистичні дані про кількість селянських повстань на Поділлі (див. табл. 2)⁹⁶.

**Статистичні дані селянських повстань на Поділлі
станом на 2 квітня 1930 р.**

Таблиця 2

Округи	Кількість повстань		
	Всього	Діючих	Ліквідованих
1	2	3	4
Всього по УСРР	1716	24	1692

⁹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3184, арк. 63–64.

⁹⁶ Там само, спр. 3185, арк. 68; *Матвеев А.Ю.* Опір селян Поділля і Південно-Східної Волині колективізації: документи свідчать // Вісник Національного університету «Львівська політехніка» Держава та армія. – Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2003. – Вип. 493. – С. 85–91.

1	2	3	4
Вінницький	68		68
Кам'янець-Подільський	25		25
Могилів-Подільський	48		48
Проскурівський	61	4	57
Тулчинський	146		146
Шепетівський	251		251

Ймовірно, дані А. Матвеева стосуються ситуації на квітень 1930 р. Оскільки статистичні дані, виявлені у державному архіві Вінницької області, дещо відрізняються. Статистика селянських повстань у Вінницькому окрузі подана у табл. 3.

**Кількість селянських повстань
у лютому–березні 1930 р.**

Таблиця 3

№	Район	Кількість	№	Район	Кількість
1.	Тиврівський	110	7.	Вінницький	23
2.	Хмільницький	45	8.	Іллінецький	22
3.	Калинівський	43	9.	Ситковецький	2
4.	Немирівський	35	10.	Вороновицький	17
5.	Липовецький	29	11.	Жмеринський	17
6.	Літинський	29	12.	Турбівський	13

Всього за лютий–березень 1930 р. у Вінницькому окрузі нараховувалося 416 виступів⁹⁷.

Селянські повстання не припинилися у 1930 р. Продовження політики суцільної колективізації, виселення 1931 р. зумо-

⁹⁷ Держархів Вінницької обл., ф. П-29, оп. 1, спр. 609, арк. 34–35.

вило продовження селянського опору. Так, у державному архіві Хмельницької області зберігається чимало архівно-кримінальних справ на селян, засуджених за «організацію повстанських осередків», «підготовку повстань», «участь у повстаннях». Усі фігуранти вказаних справ були реабілітовані. Це означає, що обвинувачення були сфальсифіковані. Але деякі обставини, вказані у справах, свідчать про наявність реального спротиву. Зокрема, у квітні–травні 1931 р. співробітниками Кам'янець-Подільського прикордонного загону були затримані громадяни с. Тинна Смотрицького району (зараз Дунаєвецького району Хмельницької обл.): Ф. Солтис, Ф. Лисаківський, Й. Навроцький та ін. – всього 25 осіб. Їх обвинуватили за ст. ст. 54-2 (збройне повстання) і 54-11 (участь у контрреволюційній організації) Кримінального кодексу УСРР. Дехто із фігурантів служив у армії УНР чи Галицькій армії ЗУНР. Під час обшуку було знайдено понад 300 одиниць різної зброї (мисливські рушниці, втинки, гвинтівки, револьвери тощо), понад 2 тис. патронів, прапори УНР, саморобні листівки тощо. Керівником повстанського угруповання назвали І. Лисецького – сотника петлюрівської армії. Активні дії планувалося розпочати 3 травня 1931 р. Повсталі повинні були захопити Кам'янець-Подільський, Волочиськ, Могилів-Подільський, залізничні станції і приєднати їх до Польщі. Один із загонів повстанців повинен був перейти кордон із Польщею, заручитися підтримкою прикордонних властей, повернутися в УСРР і розширювати район повстання. Але співробітники Кам'янець-Подільського прикордонного загону провели попередні арешти і фактично зірвали виступ – лише у двох селах відбулися заворушення. Однак вони були швидко придушені прикордонниками⁹⁸.

Наявність зброї, гасел, листівок, реального виступу у двох селах Смотрицького району свідчить про високу ймовірність реальної підготовки збройного повстання. Рівень покарання теж свідчить на користь такої версії – 7 осіб були засуджені до розстрілу, 7 – до 10 років, 5 – до 8 років, 6 – до 5 років ув'язнення у концтаборі. Наявність застосування вищої міри соціального

⁹⁸ ГДА СБ України, м. Хмельницький, спр. 24515, арк. 232–255.

захисту – розстрілу – у 1931 р. свідчить про явну небезпеку виявлених «державних злочинців» для радянської влади⁹⁹.

Незважаючи на масовість і охоплення значних територій, владі вдалося придушити селянський спротив. Цьому сприяла і відсутність організаційного начала, досвіду збройної боротьби, зброї тощо. У службовій записці від 1 березня 1930 р. В. Балицький писав із Плужан, що повстання придушене. Селяни поволі повертають розібране насіння, зголошуються на усупільнення¹⁰⁰. Вагомою причиною припинення масового руху, окрім репресій, стала весна – початок сільськогосподарських робіт. Для селянина надважливою справою була посівна кампанія. Уже 19 березня С. Косіор писав Й. Сталіну:

«Селяни готуються до посівної. Щодо окремих сіл, де ще спостерігається хвилювання, приймаються відповідні заходи»¹⁰¹.

24 березня заступник голови ДПУ УСРР К. Карлсон прозвітував, «що виступи у прикордонній смузі придушені, у більшості сіл готуються до посівної»¹⁰².

Але не відчувши очікуваної зовнішньої підтримки від держав-сусідів і враховуючи те, що зовнішньополітична ситуація теж не виправдала сподівань, восени 1930 р. селяни поступово почали повертатися до колгоспів. Секретар Аннопільського райкому партії Погрібний звітував про це 10 жовтня 1930 р.

Наступним радикальним видом прояву селянського гніву стали терористичні акти. Саме так вони інтерпретувалися у документах органів державної безпеки та місцевих партійно-радянських апаратів. У широкому розумінні терористичний акт – це радикальний вияв насилля з боку слабшого суб'єкта з метою дезорганізації існуючої системи управління, примушення владних структур до корекції здійснюваної політики. За твердженням В. Остоухова, тероризм – це, передусім, протестна, нелегітимна форма насильницьких дій і водночас форма захисту

⁹⁹ Подкур Р.Ю. Селянські повстання початку 1930-х рр. на прикордонні УСРР. – С. 159–172.

¹⁰⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3154, арк. 24.

¹⁰¹ Там само, арк. 10.

¹⁰² Там само, спр. 1081, арк. 133, 140.

інтересів поневоленої, пригноненої, обділеної у своїх правах, ображеної верстви у відповідній суспільній структурі¹⁰³.

Аналізуючи поведінку селян в умовах жорсткого протистояння між селянською громадою та активістами, сільською і районною адміністрацією під час суцільної колективізації, розкуркулення, Голодомору, враховуючи об'єкти і спрямованість насилля, можемо кваліфікувати їх дії саме як «терористичний акт».

Фактичне відновлення продрозверстки, насильницькі хлібозаготівлі у 1929 р. спровокували ріст терористичних актів. Станом на листопад 1929 р., за інформацією начальника Вінницького окружного кримінального розшуку Корнютенка, у Вінницькому окрузі було здійснено 40 терористичних актів¹⁰⁴. У Кам'янець-Подільському окрузі протягом жовтня 1929 – квітня 1930 рр. було здійснено 37 терористичних актів, із них 20 підпалів¹⁰⁵. У червні 1930 р. у с. Мирутин Шепетівського округу 24 травня був вбитий член КП(б)У місцевий вчитель Степанюк. У цьому ж окрузі постійно відбувалися підпали садиб сільських активістів і колгоспників¹⁰⁶.

Практика терористичних актів продовжувалася у подальшому. Адже зневірені у здатності влади змінити політику щодо сільського господарства селяни вважали підпал або вбивство сільського активіста єдиною формою помсти. Тому 15 травня 1932 р. секретар Вінницького обкому М. Алексєєв інформував ЦК КП(б)У про терористичні акти в районах області. Він писав, що з 15 грудня 1931 р. до 28 квітня 1932 р. в області було здійснено 37 терактів, із них: вбивства радянського і колгоспного активу – 8 випадків, поранення – 1, підпалів – 26. Він акцентував увагу ЦК КП(б)У на тому, що кількість терактів різко збільшилася у період початку масового голодування¹⁰⁷. У нас-

¹⁰³ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 17.

¹⁰⁴ Держархів Вінницької обл., ф. П-29, оп. 1, спр. 466, арк. 114–117.

¹⁰⁵ *Матвеев А.Ю.* Опір селян Поділля і Південно-Східної Волині колективізації: документи свідчать. – С. 89.

¹⁰⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3196, арк. 5.

¹⁰⁷ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 4, арк. 39–40.

тупні місяці кількість терактів лише зростала. Згодом М. Алексєєв доповідав у ЦК КП(б)У про здійснення 27 терористичних актів лише протягом серпня 1932 р.

Наростання кількості терактів влада намагалася спинити показовими процесами – 5 осіб засудили до розстрілу. Водночас М. Алексєєв скаржився на республіканські судові установи, що затримували розгляд касаційних скарг. Також для швидкого реагування на теракти було організовано 5 виїзних судових сесій, що охопили 50% районів області¹⁰⁸. У грудні 1932 р. за неповними даними було вбито 2 і поранено 2 уповноважених райкому партії, вбито 3 і поранено 3 голів сільрад, вбито 1 і поранено 3 сільських активістів, здійснено 25 підпалів¹⁰⁹.

Доведені до відчаю конфіскаційними хлібозаготівлями, селяни йшли на вбивство. У с. Ново-Почапінці Затонського району бригада у складі секретаря партійного осередку, голови колгоспу, декількох сільських активістів і уповноваженого райкому партії Фіголя вилучила у власника 4 десятин землі Непийводи 3 центнери хліба за його відсутності в садибі на підставі того, що він на 2 грудня 1932 р. не виконав план хлібозаготівлі. Повернувшись додому і дізнавшись про конфіскацію зерна, Непийвода взяв сокиру і прийшов до сільради. Він наніс три удари сокирою уповноваженому Фіголю, важко поранивши його. Затриманий Непийвода так мотивував свій вчинок:

«Я прийшов до сільради з метою порубати вас всіх за те, що взяли мій хліб»¹¹⁰.

У здійсненні теракту простежуються свідомі дії селян. Адже підпал, постріл із рушниці чи втинку, вбивство ножом чи сокирою вимагало попереднього обдумування свого вчинку. Зважаючи на традиційне релігійне виховання, моральні орієнтири щодо цінності людського життя, людина ухвалювала для себе непросте рішення – вбивство іншої людини. На нашу думку, вагомим аргументом для страшного злочину була поведінка представників місцевого партійно-радянського апарату і сіль-

¹⁰⁸ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 4, арк. 117–118.

¹⁰⁹ Там само, арк. 181–188.

¹¹⁰ Там само, арк. 181.

ських активістів, які під час розкуркулення і депортації селян із зневагою ставилися до своїх односельців. Своєю поведінкою вони засвідчили презирство до людського життя. Цілком вірогідно, що на їх рішення впливало поняття традиційної «вищої» справедливості, що ґрунтувалося на дохристиянських уявленнях помсти – «око за око».

У деяких випадках варто також враховувати фактор неконтрольованого емоційного стану, коли людина, засліплена образою, нанесеною сільськими активістами, може здійснити вбивство. Адже посягання на приватне майно, результати селянської праці традиційно каралося як тяжкий злочин.

Один із варіантів використання насилля – спроба селян протидіяти проведенню сільськогосподарських робіт. Так, одноосібники Немирівського району у травні–червні 1932 р., заявили про небажання сіяти. Вони погрожували іншим:

«А хто вийде в поле – будемо ганяти і забирати насіння».

На їх думку,

«інакшим способом, як голодом, Радянську владу побороти неможливо»¹¹¹.

Подібна поведінка була настільки поширеною серед подолян, що місцева влада спочатку розгубилася, адже селян змусити сіяти вони не могли. Однак, у Городоцькому районі керівники Фітінянської сільради запропонували забирати земельні наділи у тих селян, що відмовилися сіяти, не усульїнили земельні ділянки або не бажали вступати до колгоспу¹¹². В Уланівському районі голови сільрад та районні уповноважені арештовували і направляли під конвоєм таких селян до районного відділку міліції із запискою:

«Надсилаю громадянина такого-то, який відмовляється сіяти. Прошу потримати його у себе»¹¹³.

Таким чином, упродовж суцільної колективізації та розкуркулення подільські селяни демонстрували різноманітну пове-

¹¹¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 5, арк. 36–37.

¹¹² Там само, арк. 44.

¹¹³ Там само, арк. 58.

дінку – від пасивного споглядання за розвитком ситуації до радикальних форми протесту – озброєного повстання.

Дослідницька практика засвідчила, що у практично у всіх формах протесту жінки відгравали одну з головних ролей. Це визначалося не тільки їхнім місцем у традиційному селянському світогляді – жінки-берегині, а й політикою радянської влади, що намагалася залучити жіноцтво до активної громадсько-політичної роботи і використати її як трудовий резерв у так званих «чоловічих професіях».

Аналіз перебігу селянських повстань підтвердив їх стихійний характер. Однак при їх переході у фазу озброєного конфлікту селяни намагалися надати повстанню організованої форми (формування озброєних загонів, створення інженерних загороджень, зв'язок із сусідніми повсталими селами).

Під час перебігу повстання чи проведення терористичного акту селяни демонстрували свій власний вибір – озброєна боротьба проти більшовизму. Це був свідомий моральний вибір. Він не був характерний для традиційного подільського селянського повсякдення, але був зумовлений грабіжницькою політикою вищого політичного керівництва СРСР.

Проголошені під час радикальних форм селянського спротиву гасла пройшли певну еволюцію – від припинення дій, що спричинили спротив, до зміни державної форми управління та припинення діяльності Комуністичної партії в СРСР.

Настрої і поведінка селян Поділля типологізувалися за формами їх прояву. Упродовж суцільної колективізації та розкуркулення подільські селяни проявили різноманітні види поведінки – від пасивного споглядання за розвитком ситуації до радикальних форми протесту – озброєного повстання. Основними формами їх прояву стали апатія та байдужість, пасивне ставлення до виробничого процесу, власного повсякдення; аналіз зовнішньополітичних криз, очікування війни як можливості повалення комуністичного режиму; вихід із колгоспів як протест проти насильницької колективізації і практика виживання у період Голодомору; зневажливе ставлення до представників сільської і районної адміністрації; скарги до партійно-радянських органів, редакцій республіканських, окружних, обласних

газет; виготовлення інформаційних та агітаційних листівок; переважна більшість селян співчувала долі розкуркулених та виселених односельців і вимагала їх повернення додому; радикальні форми протесту, що мали два типи: перший – виступ, що мав за мету ліквідацію колгоспу і завершувався після розбору усуспільненого майна, другий – передбачав зміну принаймні сільської адміністрації, а гасла учасників повстання свідчили про перспективи зміни/повалення комуністичного режиму; терористичні акти як свідомо протестна форма і водночас помста за дії, що порушували або нівелювали традиційні селянські цінності.

REFERENCES

1. Bazhan, O. (2009). Dokumenty radians'kykh spetssluzhb iak dzherelo u vyvchenni istorii mist i sil Ukrainy 1920–1940-kh rokiv. *Kraieznavstvo*, 3/4, 85–87. [in Ukrainian].
2. Bem, N. (2002). Suspil'no-politychni nastroi selian Ukrainy u 1928–1929 rr. *Naukovyj visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy*, 6, 382. [in Ukrainian].
3. Bem, N. (2003). Stavlennia ukrains'koho selianstva do likvidatsii kurkul'stva iak klasu ta sutsil'noi kolektyvizatsii sil's'koho gospodarstva (1930–1931 rr.). *Problemy istorii Ukrainy: Fakty, sudzhennia, poshuky*, 9, 227–243. [in Ukrainian].
4. Bem, N. (2004). Viddzerkalennia ahrarnoi polityky stalins'koho kerivnytstva v nastroiakh ukrains'koho selianstva (1932–1933 rr.). *Naukovyj visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy*, 8, 490–507. [in Ukrainian].
5. Berkovs'kyj, V. (2013). *Kolektyvizatsiia ta Holodomor na Slavutchyni. Zbirnyk dokumentiv*. Kyiv – Khmel'nyts'kyj. [in Ukrainian].
6. Bilokin', S. (1999). *Masovyj teror iak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR (1917–1941 rr.): Dzhereloznavche doslidzhennia*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Chirkov, P.M. (1978). *Reshenie zhenskogo voprosa v SSSR (1917–1937 gg.)*. Moskva: Mysl'. [in Russian].
8. Drovoziuk, S. (2004). Sotsial'no-politychni nastroi ukrains'koho selianstva u 20–30 rr. XX st.: istoriohrafichnyj aspekt. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 12, 70–83. [in Ukrainian].
9. Drovoziuk, S. (2007). Povedinka sil's'kykh aktyvistiv pid chas sutsil'noi kolektyvizatsii ta holodomoru ukrains'koho narodu (1932–1933 rr.). *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*, 34, 67–79. [in Ukrainian].

10. Graziosi, A. (1996). *The Great Soviet Peasant War: Bolshevik sand-peasants, 1917–1933*. – Cambr., Mass.: Harvard UP, 1996. [in English].
11. Hanzha, O. (2000). *Ukrains'ke selo v period stanovlennia totalitarnoho rezhymu (1917–1927 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Hrynevych, L. (2002). «Shkola sotsializmu»: politychne vykhovannia j politychni nastroi osobovoho skladu UVO (1921–1938 rr.). *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 6, 379–392. [in Ukrainian].
13. Kapustian, H. (2001). Informatsijni materialy VChK–HPU iak istorychne dzherelo z vyvchennia suspil'no-politychnoho zhyttia ukrains'koho sela 20-kh rr. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KDB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 2, 465–76. [in Ukrainian].
14. Kapustian, H. (2001). Vlada v suspil'no-politychnykh nastroiakh ukrains'koho selianstva 1920-kh rokov. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty*, 14, 237–251. [in Ukrainian].
15. Kul'chyts'kyj, S. (2013). *Stalins'kyj «sokrushytel'nyj udar» 1932–1933*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
16. Lysenko, O. (2011). Diial'nist' sil's'kykh aktyvistiv iak odyń z faktoriv vynykennia selians'kykh povstan' vesnoi 1930 r. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*, 37, 166–179. [in Ukrainian].
17. Lysenko, O., Podkur, R. (Comps.). (2015). *Anatomiia selians'kykh povstan': Horodnians'ke povstannia 1931 r. pid provodom Ya. Riabchenka*. Chernihiv: Vydavets' Lozovyj V.M. [in Ukrainian].
18. Matvieiev, A. (2003). Opir selian Podillia i Pivdenno-Skhidnoi Volyni kolektyvizatsii: dokumenty svidchat'. *Visnyk Natsional'noho universytetu «L'vivs'ka politehnika» Derzhava ta armiia*, 493, 85–91. [in Ukrainian].
19. Patryliak, B. (2010). Selians'ki zavorushennia v Shepetivs'komu okruzi USRR v liutomu-berezni 1930 r. (za materialamy Derzhavnogo arkhivu Khmel'nyts'koi oblasti). *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriia*, 99, 25–28. [in Ukrainian].
20. Patryliak, B. (2016). Zakhoplennia selianamy administratyvnykh tseŋtriv USRR navezni 1930 r. *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriia*, 129, 41–45. [in Ukrainian].
21. Petrenko, V. (2008). *Bil'shovyts'ka vlada ta ukrains'ke selo u 20–30 rr. XX st.: prychny, tekhnologii, naslidky Holodomoru-henotsydu (za materialamy Podillia)*. Vinnytsia. [in Ukrainian].
22. Podkur, R. (2005). Zbrojnyj vystup iak radykal'na forma oporu radians'kij vladi v USRR v 1920-ti – pochatku 1930-kh rr. (za materialamy

- VUChK–HPU). *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*, 31, 90–103. [in Ukrainian].
23. Podkur, R. (2012). Parametry opysu administratyvno-terytorial'noi odynytsi u dokumentakh orhaniv derzhavnoi bezpeky v 1920-kh – na pochatku 1930-kh rr. *Rehional'na istoriia Ukrainy*, 6, 183–198. [in Ukrainian].
 24. Podkur, R. (2016). Selians'ki povstannia pochatku 1930-kh rr. na prykordonni USSR. *Rehional'na istoriia Ukrainy*, 10, 159–172. [in Ukrainian].
 25. Podkur, R., Chentsov, V. (2010). *Dokumenty orhanov hosudarstvennoj bezopasnosti USSR 1920–1930-kh hodov: ystochnykovedcheskyj analiz*. Ternopol': Zbruch. [in Russian].
 26. Romanets', N.R. (2014). *Represyvna polityka radians'koi vlady v ukrains'komu seli (1925–1939)*. Kryvyj Rih: Vyd-vo R. A. Kozlov. [in Ukrainian].
 27. Sapyts'ka, O.M. (2006). Osoblyvosti vykorystannia pratsi zhinok v sil's'komu hospodarstvi Ukrainy (1928 – seredyna 1933 rr.). *Istorychni zapysky*, 12, 264–271. [in Ukrainian].
 28. Sapyts'ka, O.M. (2006). Uchast' zhinok v selians'komu opori kolektyvizatsii ta radians'kij vladi (1928–1932 rr.). *Hileia*, 6, 84–94. [in Ukrainian].
 29. Smolii, V.A. (Ed.). (2002). *Politychnyj teror i teroryzm v Ukraini. XIX–XX st. Istorychni narysy*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
 30. Udod, O. (2000). Pro psykhoanalychnyj pidkhid do istorii. *Borysten*, 3, 12–13. [in Ukrainian].
 31. Vasyl'iev, V. (2005). Selians'kyj opir kolektyvizatsii v Ukraini (1930-ti rr.). *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*, 31, 140–150. [in Ukrainian].
 32. Vasyl'iev, V. (2014). *Politychne kerivnytstvo URSR i SRSR: dynamika vidnosyn tsentr–subtsentr vlady (1917–1938)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
 33. Viola, L. (2005). Narodnyj opir v stalins'ki 1930-ti rr.: monoloh advokata dyiavola. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty*, 31, 103–139. [in Ukrainian].
 34. Yefimenko, H. (2002). Radians'ka modernizatsiia 1920–1930-kh rr. (Do postanovky problemy u svitli analizu doslidzhen' suchasnykh rosijs'kykh istorykiv) *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 3–24. [in Ukrainian].

Ruban V. «Ring the Bells...»: The Public Moods and Behavior of the Peasantry in Podillya Region during the late 1920s – early 1930s in the Documents of State Political Directorate of the UkrSSR

The purpose of the paper is to research the public moods and actions of the peasants in the Podillya region during the mass collectivization, using the documents of State Political Directorate.

Methodology and methods. The author uses the anthropological approach to study the typology of the peasants' behaviour in the conditions of extreme violence. This violence was committed by village activists and employees of the local Party and Soviet apparatus. The author also used problem-chronological, historical-typological, and historical-genetic methods.

Conclusions. Author typifies the public moods and behaviour of the Podillya peasants according to the forms of their manifestation. During mass collectivization and dekulakization, peasants used different strategies – from the passive contemplation of the events to radical forms of protest – armed rebellion. The indifference and apathy were the most often reaction. Peasants passively treated the production process and personal daily practices. Grounding on the archival materials, the author identifies such types of protest behaviour, which were accessible for peasantry:

- withdrawal from collective farms;
- disparaging treatment of representatives of rural and district administration;
- complaints to local Party and Soviet bodies, editorial boards of republican, district, and regional newspapers;
- production of information and campaign leaflets.

Moreover, most of the peasants were sympathetic to the fate of dispossessed and kicked out home folks and demanded to bring them back home. The rumours about the USSR foreign policy crisis and the possibility of overthrowing the communist regime were popular among peasants.

Radical forms of peasant protests are divided into two types, according to their purpose and course. The first is the uprisings aimed at the liquidation of the collective farm. They ended after the dismantling of the public property. The second was to change the village administration, and the slogans of insurgency participants testified to the prospect of a change/overthrow of the communist regime. The author views these acts of terrorism as a conscious protest form and, at the same time, an act of revenge for actions that violate or neutralize traditional peasant values.

Key words: peasants, Podillya, public moods, uprising, State Political Directorate.